

नभस्मनितगोव्रजे॥नफालकृष्टेनजलेनचित्पानचपर्वते॥नजीर्णदेवायतनेनबल्मीकेकदाचन॥नससत्त्वेषु
गर्तेषुःमूत्रमितिपुरीषस्याप्युपलक्षणां॥चित्तिरन्विचयस्थानंचितावा॥नजीर्णदेवायतनइतिदृष्टार्थःकाष्ठेष्टका
दिपातसंभवात्॥यमस्मृतौचसर्वदेवायतननिषेधोवक्ष्यते॥ससत्त्वेषुप्राणिमत्सुतथांनदीतीरमासाद्यनचपर्वत
मस्तके।पर्वतनिषेधादेवपर्वतमस्तकनिषेधेसिद्धेपुनस्तन्निषेधोयत्रापिपर्वतोःशक्यपरीक्षारस्तत्रापिमस्तकव
र्जनार्थःदेवलः।वापीकूपनदीगोष्ठचित्पंभःपथिभस्मसु॥अथैकाम्येशमशानेचविरामूत्रंनसमाचरेत्वाष्वादि
पदंजलरहितभागनिषेधार्थम्॥अभसःपृथग्पादानात्काम्येप्रकृष्टस्थाने॥अत्रविष्णुः॥नोषरेनशाद्वलेन
पराश्रुजो नोद्या नोदकसमीपयोर्त्ताकाशे॥आकाशेसंहतदेशे॥तदुक्तंवायुपुराणे॥यदाकाशःस्मृतोभीमस्तस्मा

आ. ६
३

न्नासंहते कचित्र ॥ कुर्यान्मूत्रं पुरीषं वा न भुंजीत पिबेन्न वा एवं वा काशो दालिकादि स्थित इति व्याख्यानमश्रुदं ॥ अत्र य
मः ॥ पल्वलानितङ्गागानिनदीप्रस्रवणानि च ॥ न गगो मय भस्मानि फालकृष्टानि वर्जयेत् ॥ तुषांगारकपालानि देवतायत
नानि च ॥ राजमार्गश्मशानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥ उपरुद्धो न सेवेत ह्योपां दृश्यं चतुःपथं । उदकं चोदकांतं च पंथानं
च विवर्जयेत् ॥ वर्जयेद्दृक्षमूलानि चैत्यश्च भ्रविलानि च । उपरुद्धो वेगी ॥ पंथानमित्यनेनैव निषेधे सिद्धे राजमार्गं च
तुःपथं योरुपादानं दंडधारणरूपदृष्टप्रयोजनकं ॥ रुत्तायुधनिबंधेतु समीपलक्षणोक्ता चैत्यः ग्रामादिप्रसिद्धिरुत
र्महादृक्षः श्वभ्रं विदीर्णभूभागः ॥ रुत्तः ॥ न च त्वरोपहारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ न तीर्थे न सस्यसंपूर्णे न यज्ञियानां
दृक्षाणामधस्तात् च त्वरं नानाजनावस्थानदेशः काकादिवलिस्थानमिति केचित् ॥ उपहारं द्वारसमीपं तीर्थं पुराणदे

श्रीः
३

नानंतर्वासा इति पाठे न अंतः द्वितीयं वा सोयस्य सोऽनंतर्वासाः द्वितीयवस्वरहितः नान्तर्वासा इति पाठे अंतः वा सोयस्य कक्षादि निष्कासनरहितः = ३

शः जलावतरणमार्ग इत्येके ॥ आपस्तंबः ॥ छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्मविवर्जयेत् । स्वांत्ववमेहेत् ॥ छायायां
पथिकाद्युपजीव्य छायायां ॥ नोपजीव्य छायायां इति स्मृत्यंतरात् ॥ स्वांत्ववमेहेदित्यनुज्ञानवलाच्च । पुरुषांतर
र छायापि निषिद्धा ॥ न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ अत्रमनुः ॥ न गह्वन्नापि च स्थितः स्थितकुर्द्धः ॥ शंख
निखितौ ॥ नान्तर्वासान निर्वसाः कुर्यात् ॥ मूत्रपुरीष इति शेषः ॥ गौतमः ॥ न वाघनि विप्रादित्यापो देवता गाश्च प
श्यन् मूत्रपुरीषां मेध्या न्युदस्येत् । देवता विष्णादि प्रतिमाः ॥ अमेध्यानि श्लेष्मादीनि ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः ॥ न प्रत्य
र्काग्निगोसोमसंध्यां मुखी द्विजन्मनः ॥ अत्र सांख्यपन गृह्यं नादित्याभिमुखो न जघन्ये ॥ यमः ॥ रुंति मे रुम
तः प्रज्ञां प्रतिपंथानमेव च ॥ विष्णुपुराणे ॥ तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र ॥ तत्र मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थाने ॥ अथ हारीतः ॥ लो

संध्याकाले ६

निंदितस्थले = ६

आ. ६
४

छेन प्रमृजीत शुष्क काष्ठेन वा ॥ प्रमृजीत गृहलिंगे इति शेषः लोष्ठेनेति शुष्क काष्ठाभावेन पर्णलोष्ठाश्मभिर्मूत्र
पुरीषापकर्षणं कुर्यात् इति गौतमनिषेधात् ॥ व्यासः ॥ नाश्ममूलफलांगारैरुन्मज्येन्नास्थिवर्द्धिषा ॥ आपस्तंबः
॥ आर्द्रानोषधिवनस्पतीनाद्द्विधमूत्रपुरीषयोः अंसनं वर्जयेत् ॥ अथ शौचं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ गृहीतशीलश्चो
त्थाय मृद्भि रभ्युद्धतेर्जलेः ॥ गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतंद्रितः ॥ अतंद्रितः अनलसः सततञ्च त्रयं त
रविहित संख्यानुज्ञानार्थं ॥ अतो गंधलेपक्षया देवशौचं संख्यादिनियमस्त्वदृष्टार्थमिति व्याख्यानमशुद्धं
॥ शुद्धिर्मभीप्सतेति श्रवणाच्च ॥ ब्रह्मसंहितापुराणे ॥ उद्धतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वायतः ॥ उद्धतुर्वोद्विवा
कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ मृत्तिकाग्ररुणं ग्रीवासक्तमृद्धात्रीतः ॥ हारीतानुसारात् ॥ तदसंभवे अन्य

श्रीः
४

तोपि॥ कुर्यात् शौचमिति शेषः॥ यमः॥ आरुरेन्मृत्तिकां विप्रः कृत्वा त्ससिकतां तथा॥ नार्घ्यं कृत्वा न वल्मीकात्पांशु
 लान्तचकटमात्रं॥ न मार्गश्चोखराच्चैव शौचशिष्टापरस्यया॥ विप्रश्च शौचकर्तृमात्रोपलक्षणां कृत्वा दिति च शुद्ध
 देशोपलक्षणां॥ विष्णुपुराणे॥ वल्मीकमूषकोत्वातां मृदमन्तर्जला तथा॥ शौचावशिष्टांगे ह्येव नादद्यात्क्षेप
 संभवां॥ अन्तःप्राणवपन्तां च हृत्लोत्वातां च पार्थिव॥ परित्यजेन्मृदस्त्वेताः सकलाः शौचसाधने॥ अन्तःप्राण
 वपन्तां सटोकी॥ अथ ब्रह्मपुराणे॥ सुनिर्निर्क्ते मृदं दद्यात् मृदं ते लप एव हि॥ सुनिर्निर्क्ते केवलजलप्रक्षालिते॥
 तथा च गीतमः॥ गंधलेपायकर्मणो शौचममेध्यस्य तदग्निः पूर्वं मृदो चेति॥ एवं सुनिर्निर्क्तपदं॥ काष्ठादिप्रोक्षित
 गुहानुवादकमित्युक्तं॥ व्यर्थत्वाच्च॥ अतएव सुनिर्निर्क्ते सुप्रक्षालिते पाश्चादाविति कल्पतरो व्याख्यातं॥ मनुः

ग्रहभित्तेः = ३

आ. ६

५

॥ एकालिंगे गुदे तिस्रस्तथैवैक करे दश ॥ उभयोः सप्तदातव्या मृदः शुद्धिमभिप्सता ॥ एक करे वामे ॥ शंखः ॥ मृत्तिका
तु समादिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यथा ॥ अयं च परिमाणविधिर्गुदं विहाय बोद्धव्यः ॥ अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका
स्मृता ॥ द्वितीया च तृतीया च तदूर्द्धपरिकीर्तितेति ॥ दक्षेण गुदे परिमाणान्तरविधानात् ॥ अत्र च लिंगे मृत्तिका द्वयं
॥ गुदे पञ्च ॥ सप्त वा वा वाम करे चतुर्दश वा विंशतिर्वा त्रिंशद्वा ॥ रुस्तद्वये चतुर्दश षोडश च मृत्तिकाः स्मृत्यन्तरे वि
हिताः ॥ ताश्च लेपानुवृत्तिशंकायां बोद्धव्याः ॥ अन्यथा मानवकल्प एव बहुभिः संवाहात् ॥ मानवपक्षेऽपि वाम करे
पृष्ठे षण्णामृत्तिका देया ॥ षट् पृष्ठत इति हारीतवचनात् ॥ अत्र यमः ॥ तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनं
॥ रुस्तयोरिति शेषः ॥ एवं च पुनः सप्त मृत्तिका इति ब्रह्मपुराणीयं लेपशंकायां ॥ पुनर्यमः ॥ तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शु

अंगीकार ५

श्रीः

५

द्विकामस्यनित्यशः॥तिस्रइतिप्रतिपादं॥इदंवात्पन्तशंकायां॥अन्यथातुप्रतिपादमेकैकापादयोर्द्वेइतिब्रह्म
पुराणात्॥अत्रमनुः॥एतद्वैचंगुदस्थानांदिगुणंब्रह्मचारिणाम्॥त्रिगुणंतुवनस्थानांयतीनांतुचतुर्गुणं
॥इदंतुद्वैगुणादिकंसंख्यामात्रेतदनंतरमेवाभिधानात्॥मूनाधिकंनकर्तव्यंशौचंशुद्धिमभीप्सतेतिदक्षोक्तंसंख्या
परिमौणोभयपरंविशेषाभावात्॥एवंचयावत्साध्वितिमन्येततावत्शौचंविधीयते॥प्रमाणंद्रव्यसंख्यावानशिष्टे
रुपदिश्यतइतिदेवत्ववचनंचातुराश्रम्यादन्यत्रतत्रसंख्यादेरश्रवणात्॥उदकविषयंवा॥हातव्यमुदकंतावत्तया
वत्स्यान्मृत्तिकाक्षयइतिदक्षेणोक्तत्वात्॥आपस्तंबः॥अहिशौचंयथाप्रोक्तंनिश्चयंदंतुतदिष्यते॥पथिपादस्तु
विज्ञेयआर्तःकुर्याद्यथावलम्बम्॥आष्यशृंगः॥यस्मिन्स्थानेकृतंशौचंवारिणातच्चशोधयेत्॥नशुद्धिस्तुभवेत्

आ. ६
६

स्य मृत्तिकां योन शोधयेत् ॥ मूत्रमात्रोत्सर्गे रक्षः ॥ एकालिंगे तु सव्ये त्रिरुभयोर्मृद्वयं स्मृतं बोधायनः ॥ मूत्रवद्रे
तः समुत्सर्गे ॥ देवलः ॥ धर्मविद्वदक्षिरां रुस्तमधः शौचेन योजयेत् ॥ तथैव वामरुस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥ प्रकृ
तिस्थितिरेवास्यात्कारणादभयक्रिया ॥ कारणात् रोगादेः ॥ अभयक्रियया दक्षिरां रुस्तेनाधः कायशोधनं वाम
रुस्तेनोर्ध्वं कायशोधनं ॥ शौचानंतरं ॥ हारीतः गोमयेन मृदा वा कर्मंडलुं परिमृज्य पूर्ववदुपसृष्टपादित्यं सोम
मग्निं वा वीक्षेत् ॥ अत्र हिवा आदित्यं रात्रौ सोमं सतयोरभावे अग्निमिति बोधव्यं ॥ ब्रह्मपुराणे पादयोर्द्वेष्टुं ह्रीत्वा
च सुप्रक्षालितपाणिना ॥ त्रिराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनं ॥ अत्र शंखलिखितौ ॥ आचम्येशानमन
साध्यायेत् ॥ व्यासः ॥ शौचं कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत् ॥ दृष्ट्वा दित्यमग्निं सोमं वा पश्येत् ॥ अत्र वशिष्ठेन गोब्राह्म

श्रीः
६

रादर्शनमधिकमुक्तं॥ ॥ अथाचमनविधिः॥ तत्रदेवलः॥ प्रथमंप्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेद्धनैः॥
 उद्मुखो वा देवत्वे पौत्रिके दक्षिणा मुखः शिखां बद्धा वसित्वा द्वे निर्निर्गते वाससी शुभे॥ एवञ्चैतद्वचनदर्श
 नात्॥ प्रत्यक्पादावसेचनमित्यापस्तम्बीयं॥ पश्चिमाभिमुखत्वं केवलपादप्रक्षालनविषयं॥ तथा॥ इत्येव
 मङ्गीराजा तु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक्॥ रुस्तौ चामणिवंधाभ्यां पश्चादासीत संयतः॥ अथापः प्रथमा तीर्थाद्
 क्षिणात्रिःपिवेत्समं॥ अशहमनवस्त्रावमवदिर्जीन्वुवुद्दुहं॥ आजान्विति अध्वभ्रमणादिना तत्पर्यन्तम
 शौचे॥ आजं धाभ्यां पादाविति हारीतोक्तेः॥ ॥ अथ भविष्यपुराणे॥ समौ तु चरणौ कृत्वा तथा बद्ध शिखो
 नृप॥ तथा॥ घनंगुलीकरं कृत्वा एकाग्रः सुमना द्विजः॥ नरसिंहपुराणे॥ दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णं कृति

पश्चिमाभिमुखं

भोजनार्थममुं कमेवानयेति व्यवस्थितविकल्पः स यदि न मिलति तदा द्वयोर्मध्ये कंचिद^{कमा}नयेति विकल्पः एवमत्रापि यावदुत्पत्तावन्मात्रा
भ्यामाचमनंतस्याचरेद्ये द्वयोर्मध्ये केनचिदेकेनेति विकल्पः = ४

आ. ६

७

वत्पुनः त्रिं पिवेद्दीक्षितं तोयमास्पृष्टिः परिमार्जयेत् ॥ मनुः ॥ ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ॥ काय
त्रैदशिकाभ्यां वानपित्र्येण कदाचन ॥ विप्र इति आचमनकर्तृमात्रोपलक्षणं ॥ आचमनोद्देशेन तीर्थविधाना
त् कायं प्राजापत्यं त्रैदशिकं देवं अत्र संभवे ब्राह्मतीर्थेनैवाचमनं ॥ नित्यकालमिति श्रवणात् ॥ ब्राह्मणादिना ब्र
ह्मतीर्थवरोधे कायत्रैदशिकाभ्यामिति व्यवस्थितविकल्पः पितृयंतु सदा निविद्धं न कदाचनेत्यभिधानात् ॥
याज्ञवल्क्यः ॥ कनिष्ठं देशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु ॥ प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ देशिनी
तर्जनी ॥ हारीतः ॥ अंतरुर्ध्वं रत्नी कृत्वा त्रिरपोऽशहं पिवेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्दीना
भिः फेनबुद्बुदैः हृत्कं वतालुगामिश्च यथासंख्यं द्विजातयः शुद्धेयुः स्त्री वभूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरंततः ॥ अ

श्रीः

७

अपः=४

तत ओष्ठप्रांतेन॥आपस्तंबः॥भूमिगतास्वप्नवाचम्यप्रयतोभवति॥यद्वाप्रयतन्नाचामेत्॥भूमिगतास्वितिउद्ध
रणस्थानमपेक्षितम्॥उद्धत्यपरिपूताभिरङ्गिरितिशंखवचनात्॥गौतमः॥अचौदेःआसीनोदक्षिणाबाहुंजा
न्वन्तराकृत्वायज्ञोपवीत्यामणिवंधात्पाणौप्रक्षाल्यवाग्यतोहृदयस्यशस्त्रिश्चतुर्वाअपआचामेत्॥पादौ
चाभ्युक्षेतखानिचोपस्यशेत्शीर्षिण्यपानिचमूर्धनिहृद्यात्हृदयस्यशस्त्रिश्चतुर्वेतिद्विराचमने
परितोषपक्षे॥एवंचतुर्वेतिफलभूतार्थमिति व्याख्यानमशुद्धंकल्पनाप्रसंगात्॥खानिइंद्रियाणिरुपस्य
शेत्पश्यत्यनुमीयते॥तदुक्तंगोभिलगृह्ये॥इंद्रियाण्यद्विःसंसृशेत्॥अक्षिणीनासिकेकर्णावितिमनुरप्या
रु॥खानिचैवंस्यशेदङ्गिरिति॥दक्षः॥प्रक्षाल्यरुस्तौपादौचत्रिःपिवेदंब्रवीक्षितं॥संहत्यांगुष्ठमूलेनद्विः

मूलाभावात्=५

शे २२

वारत्रयंकृतंवाने
तिभांतो=४

आ. ६
८

प्रमृज्या न तो मुखं ॥ संकृत्य तिसृभिः पूर्वमास्य मेव मुपसृशेत् ॥ अंगुष्ठेन प्रहेशिन्या घ्राणां पश्चादनंतरं ॥ अंगुष्ठाना
मिकाभ्यां च चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥ कनिष्ठं गुण्डाभ्यां नाभिं हृदयं तु तलेन वै ॥ सर्वाभिश्चाशिरः पश्चाद्वाहूचात्रे
ण संसृशेत् ॥ तिसृभिस्तर्जनी मध्यमानामिकाभिः ॥ अत्र घ्राणस्य चक्षुषः श्रोत्रस्य च स्पर्शनं पुटद्वये तदभिप्राये
ण पुनः पुनरिति ॥ वायुस्पर्शनं चांसदेशे ॥ तथा च शंखः ॥ तर्जन्यंगुष्ठयोगेन सृशेन्नासा पुटद्वयं ॥ अंगुष्ठ
मध्यायोगेन सृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥ अंगुष्ठानामिकायाश्च योगेन अवरोसृशेत् ॥ कनिष्ठं गुण्डयोगेन सृशे
त्स्कंधद्वयं ततः ॥ इन्द्रियस्पर्शनानंतरं ॥ भविष्यपुराणे ॥ यद्भूमावुदकं वीरसमुत्सृजति मानवः ॥ वासुकिप्रमु
खान्नागौ स्तेनप्रीणातिभारत ॥ देवलः ॥ सोपानत्कोजलस्थो वो मुक्तकेशोऽपि च द्विजः ॥ उल्लीषीवापि नाचामेत्

जलेन इन्द्रियस्य स्पर्शनं पूर्वमास्यमेव मुपसृशेत् कार्यं = १

श्रीः
८

नाचामेत् ५

वस्त्रेणोद्देष्टुवाशिरः॥तथाच॥नगच्छन्नशयानश्चनचलन्नपरान्स्पृशन्॥नरुसन्नेवसंजल्पन्नात्मा
नंचैववीक्षयन्॥केशान्नीवीमधःकायमस्पृशन्धरणीमपि॥यद्विस्पृशतिचैतानिभूयःप्रक्षालयेत्करं॥आत्मा
नंहृदयंवीक्षयन्नितिस्वार्थेणोच्यते॥अधःकायोनाभ्यपेक्षया॥आसः॥शिरःप्रावृत्त्यकंठंवा॥मुक्तकक्षशिखो
पिवा॥अकृत्वापादयोःशौचमाचान्तोप्यशुचिर्भवेत्॥अत्रब्रह्मपुराणे॥कंठंशिरोवाप्रावृत्त्यपरथ्यापराग
तोपिवा॥आपराःक्रयविक्रयभूमिः॥प्रवेताःनानंतर्वासाःनशङ्कुर्वन्न्चामेध्येअनंतर्वासाःअंतर्वास्त्र
शून्यः॥अत्रगोभिलः॥नान्तरीयेकदेशेनकल्पयित्वात्तरीयकं॥शाश्वयनः॥दानमाचमनंहोमंभोजनंदेवता
र्चनं॥प्रोठपादौनकुर्वीतस्वायंपितृतर्प्यणं॥आसनारूढपादस्तुजान्वोर्वाजंघयोस्तथा॥कृतावसकरथिको

चै

पर्यकबंधजंघ १०

आ. ६

९

यश्च प्रौढपादः स उच्यते मरीचिः ॥ न वहिर्जा नुर्न त्वरयानासनस्थो न चोत्थितः ॥ न पादुकास्थो नान्यचित्तः शु
चिः प्रयतमानसः ॥ तथा ॥ भुत्कासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥ गोभिलः जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य ज
लेतिष्ठन्नदुष्यति ॥ पैठीनसिः ॥ अंतरुदकमाचांतोऽतरेव शुद्ध्यति ॥ वहिरुदकमाचांतो वहिरेव शुद्धो भवति
॥ तस्मादन्तरेकवहिरेकं पादं कृत्वा चामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति ॥ व्यासः ॥ अपः पाणिनखाग्रेण आचामेधस्तु वै
द्विजः ॥ सुरापानेन तत्तुल्यमित्येव मृषिरब्रवीत् ॥ बौधायनः ॥ पादप्रक्षालनोद्धिष्टेन नाचामेत् ॥ यद्याचामेत् किं
चित् भूमौ स्रावयित्वा चामेत् ॥ आपस्तम्बः ॥ नाग्यैरुदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीत आचामेद्वा ॥ पाणि संशुद्धेनै
कपाण्यावर्जितेनाचामेत् ॥ तथा न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ न प्रहरोदकेन तप्ताभिश्चाकौरणात् ॥ प्रहरः विदीर्णभूभा

श्रीः

९

अनिपुर्गसाणाद्यर्थो पात्तोदकशेषेण = २ रोमं विना रोगे सति कर्तव्यमेव = १

गः॥ अकारणात्सो गदि व्यतिरेकेण अतएव वसिष्ठः॥ अदरादपि गोस्तर्प्यं यो ग्यास्तु तर्प्यं गायस्युः। नवर्णरसदुष्टा
 भिर्याश्चस्युरशुभागमाः॥ अत्रशंखलिखितौ॥ नशूद्राश्च्येकपाशपावर्जिताभिः॥ अत्राशुचिना एकपाशिना
 परेणावर्तितं जलं निक्षिप्तं शूद्रसारं चर्यात्॥ मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणरुस्तेष्टुद्राति सव्ये आचमनीयमिति
 बोधायनेन वामकरेकमंडलुधारणविधानाच्चेति प्रपञ्चितं हं दोगाद्रिके॥ अथाचमननिमित्तानि॥ तत्रपैठौ
 नसिः ङह्निष्ठरेतो विरामूत्रं संस्पृश्यो नृज्या वम्य प्रपतो भवति॥ त्रिः प्रक्षाल्य च तं प्रदेशं॥ आचमनप्रक्षाल
 नयोरर्थक्रमेण पाठक्रमबाधः॥ मनुः॥ वसाशुक्रमसृज्जामूत्रं विद्धर्गा विस्मखाः॥ श्रेष्ठाश्चूदूषिका
 खेरोद्वाहशोतेनृणां मलाः॥ बोधायनः॥ आहदीतमृदोपश्चषदुपूर्वेषु शुद्धये॥ उत्तरेषु चषद्वद्विः के

आ.६

१०

श्रुतिकान्ते=५

वलाभिर्विशुद्ध्यति॥अत्रप्रक्षालनानंतरमाचमनं॥तथाचदेवलः॥उद्धिष्टंमानवंस्यष्टाभोज्यंचापितथाविधं॥तथै
 वरुत्तोपादौचप्रक्षाल्याचम्यशुद्ध्यति॥पदंभःशौचनिर्मुक्तंक्षितिंप्राप्यविनश्यति॥प्रक्षाल्याशुचिलिप्तंचसंस्पृश्या
 चम्यशुद्ध्यति॥यदंभइत्यादिशौचजलार्द्रितभूभागंसंस्पृश्याशुचिलिप्तांगंचप्रक्षाल्याचम्यशुद्ध्यतीत्यर्थः॥वो
 धायनः॥नीवींविस्त्रंस्यपरिधायोपस्पृशेत्॥आपस्तंबः॥स्वप्नेक्षवद्योसिंहौणिकायाअश्रुणाश्चालंभेतोदित
 स्यकेशानामैनेर्गवांब्राह्मणस्यैस्त्रियौश्चालंभेमहापथंगत्वाःमेध्यंचोपस्पृष्ट्वाःप्रयतंचमनुष्यंनीवींपरिधाय
 उपस्पृशेत्॥क्षवधौद्धिकायांसिंहौणिकायाश्चाश्रुणाश्चस्पर्शे॥तथा॥रिक्तपाणिर्वयसउद्यम्योपस्पृशेत्॥श
 क्तिविषयेनमुदूर्तमप्यप्रयतःस्यात्॥रिक्तपाणिःशून्यपाणिःवयसेपक्षिणो॥उद्यम्यपाणिमितिशेषः॥विष्णुः॥

उत्थिते=३ मंधारिकर्मरहितस्य=३ कामेच्छावत्याः=३

मूत्रोच्चारादिहृत्वाशौचरहितं=३

श्रीः

१०

वसो=१

स्वमुमिच्छुः=२

कामेच्छासमये=१ जलप्रवेशजलनिःसरणसमये=२

प्रवेशनसम
ये=३
निःसरणस
मये=३

पंचनखास्थितिस्नेहस्य द्वाचामेत् ॥ चांडालं स्नेहसंभाषणे च ॥ हारीतः ॥ स्त्रीशूद्रोक्षिष्णामिभाषणे मूत्रपुरीषो
सर्गदर्शने देवतामभिगंतुकाम आचामेत् ॥ तथा ॥ रथ्यामाक्रम्य सुषुप्सुः ॥ तथा ॥ जलानुवृत्तौ नोत्तरेदनुपस्य
श्य ॥ यमः ॥ उत्तीर्योदकमाचम्याः वतीर्योपस्य शेत्ततः एवं स्याद्धेयसायुक्तो वरुणाश्चैव पूजितः ॥ मन्वंगिरो वरु
स्यतयः ॥ सुत्वाक्षुत्वाचमुत्काचनिष्ठीव्योत्कानृतं वचः ॥ पीत्वापोध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोपि सन् ॥ स
वर्तः ॥ चर्मरंजकं वेणुध्वीवरं नटमेव च ॥ एतान्स्य द्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोपि सन् ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ अ
पर्वणस्य संलापे सुप्ते वा दंतधावने ॥ आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शूद्रो भवेन्नरः ॥ अपर्वणश्चांडालादिः ॥ वायुपु
राणे ॥ निष्ठीविते तथा भ्यंगे तथा पादावसेवने ॥ उद्विष्टस्य च संभाषादशुच्युपहतस्य च ॥ संदेहेषु च सर्वेषु शि

आ. ६

११

स्वांमुत्कातथैव च॥ विनायज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत्॥ उक्षिष्टस्यापि संस्पृशेद्दर्शने चान्यजन्मनाम्
॥ सर्वेषु आचमनानां चमननिमित्तेषु॥ विनायज्ञोपवीतेनेति यज्ञोपवीतमोचनमाचमननिमित्तमुक्तं॥ अत्र
स्नानमध्यपतितान्याचमननिमित्तान्यग्रेव क्षुण्णिः॥ ॥ अथ द्विराचमननिमित्तानि॥ तत्र याज्ञवल्क्यः॥ स्ना
त्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुत्कारथ्योपसर्पणो॥ आचान्तः पुनराचमेत्वासोपि परिधाय च॥ पैठीनसिः॥ कलि
लंकाशश्चासापगमेरथ्याचत्वरश्मशानानिः क्रम्याचान्तः पुनराचमेत्॥ कलिलं कठिनश्लेष्माश्वासो
त्रविकृतः॥ अन्यस्य सदा तनत्वात्॥ यमः॥ सकर्द्दमेषु वर्षासु प्रविष्य ग्रामसंकरं॥ जंघाभ्यां मृत्तिकास्त्रिः
पद्भ्यां तु द्विगुणाः स्मृताः॥ एतत्क्षालनं रथ्याक्रमणैर्मित्तिकाचमनात्प्राक्॥ वसिष्ठः॥ आचान्तः पुनरा

श्रीः

११

चामेद्वा सोपि परिधाय च ॥ ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा पत्रस्यातामलो मको ॥ **आपस्तंबः** ॥ भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतो
 ऽपि द्विराचामेत्तद्विः प्रमृजेत् ॥ **शंखनिखितौ** ॥ मूत्रपुरीषवृष्टीव नादिषु श्रुतैर्वा क्वाभिधाने **अथ पुनरुपस्पृ**
शेत् ॥ **श्रुतं पतयं** ॥ अत्र च द्विराचमने पाणि पादप्रक्षालनं सकृद्देवदृष्टे क्वात् ॥ आस्पृमार्जनं पुनराव
 र्तते ॥ **दृष्टभेदात्** ॥ आस्पृश्यादिकमप्यावर्तते ॥ **अदृष्टार्थत्वात्** ॥ आचान्तस्य पुनराचमनविधानात् ॥
 सांगस्यैवावृत्तिः ॥ अतएव त्रिरभ्यस्तमाचमनावर्तते ॥ न तु द्विरित्यनेन त्रिरित्यस्य बाधः ॥ **अथाचम**
नानुविधिः ॥ **तत्र मार्कण्डेयपुराणे** ॥ कुर्यादाचमनं स्पर्शगोष्ठस्यार्कदर्शनं ॥ कुर्वीता लभनं वापि दक्षि
 णाश्रवणस्य च ॥ यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परम् ॥ न विद्यमाने पूर्वे स्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ **परा**

आ. ६
१२

शरः॥ धुते निष्ठी विते वैवदन्त श्लिष्टे नृते तथा॥ पतितानां च संभावे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥ अत्र बोधायनः॥ आर्द्रं
तृणं भूमिं गोमयं चोपस्पृशेत्॥ वृद्धशतातपः॥ वातकर्मणि निष्ठी व्यदन्त श्लिष्टे नृते तथा॥ धुते पतित संभावे
दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥ तत्रापस्तंबः॥ आर्द्रं वा सक्तं ओषधिं वा भूमिं वा॥ सक्तं गोमयम्॥ ॥ अथानम
नापवादः॥ तत्रापस्तंबः॥ नश्मश्रुमिरुद्धिष्टो भवति अंतरा सङ्घिर्या वन्त रुस्ते न स्पृशति॥ वसिष्ठः॥ नश्मश्रु
गतो लेपः॥ अशुचिरिति शेषः॥ गौतमः॥ दन्त श्लिष्टे दंतवत् अन्यत्र जिह्वाभिर्मर्षणात् प्राक्च्युतेरित्ये
के। च्युते रास्त्राववद्विधात् निगिरन्नेव तद्भुविः॥ प्राक्च्युतेरित्येक इति जिह्वा श्लिष्टमपि दंतलग्नं यदि
न च्यवते तदा शुद्ध्यति त्वर्थः॥ तेन दंतलग्नं जिह्वा स्पृष्टमाचमनार्थं मार्कण्डेयः॥ पंचदिनं च्यवते तदा दं

श्रीः
१२

तलनेसत्याचमनं कर्तव्यं ॥ तथा च देवलः ॥ नोजने दंतलघानि निर्दिष्ट्या चमनं चरेत् ॥ दंतलग्नमसंस्कार्यं लेपं मन्ये
तदंतवत् ॥ नतत्र वदुःशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ॥ भवेदशौचमत्यर्थं तृणावेधाद्द्रुणोक्तते ॥ व्युतेरित्वादियद्दन्तल
ग्नमाचमनोत्तरं ॥ व्यवतेतदास्त्राववल्गावन्ति गिरन्नेव शुद्ध्यति ॥ तथा च वसिष्ठः ॥ दंतवद्दंतलघेषु यच्चाप्यंतमु
खे भवेत् ॥ आचान्तस्यावसिष्ठं स्थानि गिरन्नेव तं शुचिः ॥ यच्चापीति ॥ दन्तच्युतमथ न कणादिप्रमादावसि
ष्ठमाचमनोत्तरमुपलभ्यते तदपि निगिरन्नेव शुद्ध्यति इत्यर्थः ॥ शंखः ॥ दन्तवद्दन्तलघेषुरसवर्जं ॥ मनुः ॥ नो
द्विष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न पतिया ॥ अस्यायमर्थः ॥ मुखच्युता जलविंदवो भूमिपतिताः स्पृष्टा अपि शु
चयः ॥ अंगलघास्तुरीमद्वयत्केदसमर्था आचमनहेतवः ॥ तथा च पेठी नसिः ॥ भूमिगता विंदवः परामृष्टाः

मनुवचनेन स्थानीयत्वेन नृत्तार्थे पेठी नसिः ममतिः ॥ १

कल्पतरुकारमते सामान्यतोपि पीतिपुञ्जले पुञ्जच्छिष्टत्वं स्यादेव तत आचमनं कर्तव्यमेव न स्मादिदं लिखितं = ४

आ. ६
१३

प्रताः॥ विष्णुपः शुद्धाः द्विरो मल्लिनेष्वाचामेत्॥ तथा॥ स्पृशंति विंदवः पादौ य आचामयतः परान्॥ भूमिर्गो
स्ते समाज्ञेयान्तेरप्रयतो भवेत्॥ अत्रंगिरसो॥ मधुपर्कचसो मे च अप्सु प्राणा दुतीषु च॥ नो हिष्टस्तु भवे
विप्रो यथात्रैर्वचनं तथा॥ अप्सु उच्छिष्टानि धेधात्॥ पीत्वा पइति नैमित्तिकमाचमनं॥ प्रयतो पीति अवराणाञ्च
॥ एवं च पीत्वा पइत्याचमनविधिभयादस्वित्पपोशानविषयं प्राणा दुतिसन्निकर्षादितिकल्पतरुकारादी
नां व्याख्यानमशुद्धं शातातपः॥ दंतलने फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च॥ तां बुले च सुखं रात्रे च नो हिष्टो भवति
दिजः॥ फले कटुतिक्तकरवाये जाती फलादी समाचारादित्याहुः भक्ष्ये कटुकषाये॥ तथा चात्र लघुहारीतः॥
कषायकटुतामूलैर्भुक्तस्नेहानुलेपने॥ मनुः॥ उच्छिष्टे ततु संस्पृष्टो द्रव्यरुस्तः कथंचन॥ अनिधायैव तद्रव्य

श्रीः
१३

ग्रासेजले=३

च५२

परिवेषं कुर्वन्

माचांतः अचितामियात् ॥ द्रव्यं अन्नपानव्यतिरिक्तं ॥ तथा च वृहस्पतिः ॥ प्रवरं श्रान्तपानेषु यदोद्दिष्टमुप
स्य शोत् ॥ भूमौ निधीयत द्रव्यमाचम्य प्रेत्य पुनः ॥ अरपि नृदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ॥ कृत्वामूत्रं पुरी
षं च द्रव्यरुस्तो न दुष्माति ॥ शौचं च कुर्यात्प्रथमं पादौ प्रक्षालयेत्ततः ॥ उपसृश्य तद्भुक्षा गृहीतं अचितामि
यात् ॥ द्रव्यरुस्तो गृहीत द्रव्यः द्रव्यपदं च संकुचितमेव ॥ कृत्वामूत्रं पुरीषं च द्रव्यरुस्तः कथंचन ॥ भूमावन्तं
प्रतिष्ठाप्य कृत्वा शौचं यथाविधि ॥ तत्संयोगानुपक्रान्तमुपसृश्य ततः अचिरित्यापस्तं ववचनात् ॥ प्रक्षा
त्य पादौ निःक्षिप्य आचम्या भुक्षणं ततः ॥ पुष्पादीनां तरणादीनां प्रोक्षणं रुविषां तथेति वायुपुराणवचना
च्च ॥ निःक्षिप्य द्रव्यं भूमौ धृत्वेत्यर्थः ॥ ॥ अथ दंतधावनं ॥ तत्र दक्षः ॥ उषः काले तु संप्राप्ते कृत्वा शौचं यथा

सर्वपक्वभक्षायपि=३

आ. ६
१४

र्थवत् ॥ ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकं ॥ उषः कालः संध्यातः पूर्वप्राची प्रकाशवान् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ प्रा-
तः संध्यामुपासीत दंतधावनपूर्विकाम् ॥ अत्र स्नाने संध्यायां च न दंतधावनस्या गत्वं ॥ मुखे पर्युषिते नित्यं भव-
त्यप्रयतो नरः ॥ तस्मात्पूर्वं प्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनमिति वृद्धशातातपेना वमनवृत्तं तत्र सैव शुद्धिदे-
तु तयाभिधानात् ॥ एवं च दंतान् प्रक्षाल्य स्नायादिति छंदोपरि शिष्टेऽपि कालार्थः संयोगछंदोगपरिशिष्टं
॥ उस्थापने त्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः परिजप्य च मंत्रेण भक्षयेद्दंतधावनं ॥ आयुर्वलं यशो वच्चः प्र-
जापश्रुवसूनि च ॥ प्रहसप्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥ शुचिर्भूत्वा च म्येत्यर्थः ॥ मंत्रेण आयुर्वलमित्या-
दिनावश्यमाणेन ॥ भक्षयेदिति दन्तद्वर्षणाभिप्रायः ॥ तदुक्तं मंत्रैव ॥ नारदाद्युक्तवार्क्ष्यमष्टांगुलमपाटितं ॥

श्रीः
१४

सत्त्वचंदंतकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेदिति ॥ नरसिंहपुराणे ॥ प्रादेशमात्रे मधवावस्वंगुलमथापि वा ॥ विष्णुः ॥
कनीन्यग्रसमस्थौल्यंसकृच्चंद्रादृशांगुलं ॥ प्रातर्भुक्त्वा वयतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनं ॥ सकृच्चर्चिनाग्रभु
क्त्वा चेति भोजनोत्तरं दंतलग्ननिर्हरणार्थं दंतधावनमित्यर्थः ॥ भोजने दंतलग्नानि निर्वहत्या च मनंचरेदि
ति देवत्ववचनात् ॥ एवं चात्र दंतधावने कालादिनिर्धोषेनादत्तव्यः सामर्थ्यात् ॥ रुत्नायुधानिवंधेतुमुत्के
ति यतिविषयतया व्याख्यातं ॥ तथा ॥ अद्यादुदशुखः प्राशुखो वा ॥ मरुभारिते ॥ तथा प्रक्षाल्य रुस्ते
पादौ च मुखं च सुसमाहितः ॥ दक्षिणं वा दामुद्रुत्वा ज्ञान्वंतरंततः ॥ प्राशुखश्चोपविष्टश्च भक्षयेद्दं
तधावनं ॥ दक्षिणं वा दामुद्रुत्वा उपवीती भूत्वेत्यर्थः ॥ विष्णुः ॥ प्रक्षाल्य भंक्त्वा तज्जलं स्यात् शुचौ देशे प्रय

आ. ६

१५

ततः॥ नरसिंहपुराणे॥ तस्माद्दुष्कमथाद्रं वाभक्षयेदन्तधावनं॥ खदिरश्च करंजश्च कदंबश्च वटस्तथा॥ ति
तिणी वेणु एष्टं वा आम्रनिम्बो तथैव च॥ अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा॥ एते प्रशस्ताः कथि
ता दंतधावनकर्मणि॥ दंतकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम्॥ तथा॥ सर्वे कंठकिनः पुण्याः क्षीरिणा
श्च यशस्विनः॥ अत्र विष्णुः॥ वटसनार्कखदिरकरंजकरवीरसर्जारिमेदापामार्गमालतीककुभविल्वानाम
न्यतमं॥ कषायंतिक्तं कटुं वा॥ असन आसन इति प्रसिद्धः सर्जः शालः॥ अरिमेदो विट् खदिरः॥ हारितः॥ विल्व
खदिराम्रपौनासशिरीषापामार्गणामेकतमं॥ पौनास आम्रतकः॥ तथा च॥ पलाशकोविदारश्लेष्मातकति
दुकशाकवृक्षानि गुंडी शिखंडिवेणुवर्जं तिंदुकस्तिंदुरिति प्रसिद्धः॥ शिखंडी मयूरशिखा॥ वेणुनिषेधस्त्व

श्रीः

१५

शिः ४

मितरपरः॥शाकवृक्षसगवनइतिप्रसिद्धः॥प्लक्षमाषकवदरी॥करंजशामीशिंपापेइत्येके॥दधित्थरुरी
तकपञ्चस्थशामलकानित्यपरे॥एकेअपरेइत्युभयत्रवर्जयित्वेतिशेषः॥तथा॥अनार्द्रनाशुचिनातिशु
ष्कं नातिस्थूलमपोषिताग्रमनोष्ठग्रंथि॥अनार्द्रमिति सद्यद्धिन्ननिवृत्त्यर्थं॥विधिस्तु पूर्वमिषदार्द्रस्य॥
अपोषिताग्रमचूर्णिताग्रंनोष्ठग्रंथि॥ओष्ठस्यर्थिग्रंथिविहीनं॥विस्तुः॥नश्लेष्मातकारिष्टविभीतकधव
धन्वनकोविदारशामीपीलुपिप्यलेंगुहीगुगुलुजंनववर्चुरनिगुंडीशियुतिंदुकतिलकजं॥नपारिभद्राम्लि
कामोचकाशात्मलीशराजं॥नमधुरंनाम्लंनोर्द्धशुष्कंनशुषिरंनपूतिगंधि॥नपिद्धिलं॥धन्वनःधामनि
रितिप्रसिद्धः॥निगुंडीसिंदुवारः॥महाभारते॥त्याज्यंसपत्रमज्ञातमूर्द्धशुष्कंचपाठितं॥त्वग्विहीनंग्रंथिमु

आ. ६
१६

खंतथापालाशाशांशपं॥ अजुंवितस्तिमात्रं च कीटाग्निभिरदुषितं अजुमित्यादिनाविधिः॥ उशनाः॥ नांगुलीभि
ईतान् प्रक्षालयेत्॥ अत्र शौचार्थं दंतधावने विहितं स्वदिरादिद्रव्यविशेषाभावे सामान्यशास्त्रानुग्रहाय सर्वश
क्तित्वायात् द्रव्यांतरोपादानप्रसक्तौ पलाशादिनिषेधाः सार्थकाः॥ महाभारते॥ पर्वस्वपि च वर्जयेत्॥ नरसिंहपु
रारणे॥ प्रतिपददर्शयिष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः॥ दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्या सप्तमंकुलं॥ अलाभे दन्तकाष्ठानां
प्रतिषिद्धेतथादिने॥ अपां द्वादशगंडुषै मुखशुद्धिर्विधीयते॥ ॥ अथ प्रातःस्नानादि॥ तत्र हृंदोगपरिशि
ष्टे॥ कात्यायनः॥ यथा रुनितथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः॥ दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चैतदमं वत्॥ अत्र श्रीः
त्यक्त्वा द्यौमकालस्य बहुत्वान् स्नानकर्मणः॥ प्रातर्नतनुयात्मानं ह्योमलोपो विगर्हितः॥ गेरुइत्युद्धृतो

स्नानं विष्णुक्तमंत्रवर्जं शूद्रवदिति कल्पतरुकारकृतोर्थः=२.

१६

एकस्नानोपलक्षणं॥नद्याद्यभावेविधानात्॥विष्णुः॥प्रातःस्नाप्यरुणकरग्रस्तांप्राचीमवलीक्यस्नायात्
 ॥अरुणकरग्रस्तामितिसंध्यापूर्वकालपरं॥संध्यायांषेधादितिरुरिरुरः॥तदयुक्तं॥संध्यापूर्वकालेपिरात्रित्वे
 ननिषेधात्॥तस्मादरुणकरग्रस्तामित्यसंकुचितमेव॥अतएवतत्रतत्रसंध्यास्नानकीर्तनं॥अत्रचउद्घात
 प्राक्प्रातःस्नानविधानात्सूर्योदयंविनानैवस्नानदानादिकाःक्रियाइतिमार्कण्डेयपुराणमितरविषयं॥
 तथा॥अलक्ष्मीःकालकर्णीचदुःस्वप्नदुर्विचिंतितं॥अम्मात्रेणामिषिक्तस्यनश्यंतइतिधारणा॥कालक
 र्णीराक्षसी॥अम्मात्रेणेतिमंत्रादिकंविनापीत्यर्थः॥धारणानिश्चयः॥दक्षः॥प्रातःस्नानंप्रशंसन्तिदृष्टादृष्टक
 रंहितं॥सर्वमर्हतिपूतात्माप्रातःस्नायीजपादिकं॥दृष्टंकर्माधिकारः॥अदृष्टंजपादिद्वारापरलोकसिद्धिः

आ.६

१७

॥ एतच्च सर्वमर्हतीत्यनेनैव व्यक्तं ॥ अदृष्टं पापक्षय इति केचित् ॥ नरसिंहरपुराणे ॥ पूर्वासंध्यां सनंश्च त्रामुपक्रम्य यथाविधि ॥ गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥ अनुदितहोमीतरपरमेतत् ॥ दक्षः ॥ संध्याकर्मवसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥ अनुकल्पमाह ॥ ऋत्विक्पुत्रो गुरुभ्राता भागिने योथ विट्पतिः ॥ एतैरेव द्रुतं यत्तु तद्द्रुतं स्वयमेवाहि ॥ विट्पतिर्ज्जामाता ॥ वराहपुराणे ॥ उद्यान्निष्ठं तं सूर्यं यस्तु भक्त्या न तो द्विजः ॥ दध्यक्षतां जलिभिस्तु तिसृभिः पूजयेद्भुविः ॥ तस्य भावप्रपन्नं स्य अशुभं यत्समार्जितम् ॥ तत्क्षणादेव तत्सर्वं भस्मीभवति दारुवत् ॥ मनुः ॥ मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दंतधावनं मंजनं ॥ पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनं ॥ पूर्वाह्न एवेति पुरीषोत्सर्गस्य तिसंभवे नियमः ॥ केशप्रसाधने चोत्सवादिनिमित्ताभावे ॥ दंतधावने भोजनोत्तरविहिते तरे ॥ अंजने भेषजे त

श्रीः

१७

काम्यस्तानंकाम्यपूजाचपूर्वाह्नैव=२

आदिशहोत्सुवर्णगोब्राह्मणादीनां=२

होमोत्तरंशुचिरपिपुनराचम्य=४

रे॥सौवीरांजनाहौ॥स्नौनेदेवपूजनेचमध्याह्नादिविहितेतरे॥विष्णुपुराणे॥आचौतश्चततःकुर्यात्पुमात्के
शप्रसाधनं॥आदर्शाञ्जनमंगल्यदूर्वाद्यालंभनानिच॥हृद्दोगपरिशिष्टं॥श्रोत्रियंशुभगांगांचअग्निमग्नि
चित्तंतथा॥प्रातरुत्थाययःपश्येदापश्यःसविमुच्यते॥पापिष्ठंदुर्भगामंत्यंनममुत्कृत्तनासिकं॥प्रातरुत्थाय
यःपश्येत्तत्कलेरुपलक्षणां॥अष्टभागदिनंविभज्यप्रथमभागकृत्ये॥दक्षः॥देवकार्यंततैःकृत्वागुरुमंगल
वीक्षणां॥गुरुःपित्रादिःमंगलंश्रोत्रियादिः॥मनुः॥देवतानभिगच्छेच्चधार्मिकांश्चाद्विजोत्तमान्॥इश्वरंचै
वरक्षार्थंगुरुन्नेवचपर्वसु॥हृद्गलेयोयमोपिद्वितीये॥यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथाकुर्वाणःपूयते
नित्यंतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः॥अग्निचित्कपिलासत्रीराजाभिधुर्महोदधिः॥दृष्टमात्राःपुनंत्येतेतस्मात्प

होमोत्तरं=४

आ. ६

१८

शये तु नित्यशः। सत्री अत्रादिसत्रशीलः। कृतसत्रया गइत्येके॥ भिभुर्यतिः। महाभारते॥ पञ्चामिष्टान्नरः सत्रीश
तायुर्धर्मिकः शुचिः। ज्ञानसिद्धांस्तपःसिद्धान्दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते॥ वरारुपुराणे॥ वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वरा
हं च जलोत्थितं॥ नमस्येच्चैव यो भक्त्या स पापैर्मुच्यते॥ ब्रह्मपुराणे॥ स्वमात्मानं धत्ते पश्येच्च दीर्घे चिरजीवि
तुं॥ आत्मानं शरीरं॥ नारदः॥ लोके स्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौरुताशनः॥ हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो रा
जा तथाष्टमः॥ स तानि सततं पश्येत्तमस्येच्चार्चयेत्पुनः॥ प्रदक्षिणां च कुर्वीत तथा स्या युर्नर्हीयते॥ वामनपुराणे॥
कृत्वा शिरःस्नानमथाद्रिकं च संपूज्य तोयेन पितृन्सदेवान्॥ होमं च कृत्वा लभेन्न शुभानामथो वहिर्निर्गमनं प्र
शस्तं दूर्वादधिसर्पिरथो दकुंभं धेनुं सवत्सां दृषभं सुवरां॥ मृजो मयं स्वास्तिकमक्षतानिलाजामधुब्राह्मणाक

स्पर्शः दर्शनं च = २

८ रुविशेषः = ५

श्रीः

१८

न्यकाश्च ॥ श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमी च द्रुताशनं चंदनमर्कं विश्वं अश्वत्थं वृक्षं च समात्तमेतत् ^त श्वकुर्यान्ति जजा
 तिधर्मान् ॥ देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्न्यं स्वगोत्रधर्मं नरि संत्यजेच्च ॥ आद्रिकं अरुः स्नानं ॥ एतश्चाभ्युदयादौ ॥ अरु
 दिवा चरेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषत इति वशिष्ठवचनात् ॥ यदि त्वाद्रिकं सर्वमरुः कृत्यमुच्यते तदा संपूजयेत् प्रादिव्य
 र्थं स्यात् ॥ संपूज्य तोयेनेति तर्पणपरं ॥ आलंभनं स्पर्शः शुभानां वक्ष्यमाणानां दूर्वादीनां ॥ स्वस्तिको भवनप्रभेदः अर्क
 विम्बसमालंभनं निरीक्षणे पर्यवसितं ॥ दक्षः ॥ द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥ वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्य
 सनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासोऽपि पंचधा ॥ समित्युच्य कुशादीनां सकातः समुदाहृतः ॥ स्वीकरणमध्ययनं
 ॥ एतच्च ब्रह्मचारिणः गृहस्थस्याप्यनधीतवेदादिभागे ॥ तथा चापस्तं वः ॥ यथा विद्यया विरोध्येत् घोषरां पुनरा

गुरोः समीपंगत्वाध्ययनं - घोषरां -
 विद्यया न विरोध्येत् पुनराचार्यमुपाग

इदं पठितस्वोऽकुरात् पठनस्य = ३
 अथ साधयेत् = १

आ. ६.

१९

चार्यमुपगम्यसाधयेत्॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ वेदार्थानधिगच्छेत्तु शास्त्राणि विविधानि च॥ यमः॥ दानेन तपसा यज्ञे
रुपवासव्रतैस्तथा॥ न तां गतिं मवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात्॥ विद्यया ब्रह्म विद्ययेति व्याख्यानमशुद्धं॥ शास्त्रोपक्रमे
यमेनाभिधानात्॥ दक्षः॥ तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनं॥ गौतमः॥ योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत्॥ ॥
अथ स्नानविधिः॥ तत्र दक्षः॥ चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थमृदमाहुरेत्॥ शातातपः॥ शुचौ देशे तु साग्राह्या शार्करा
शादिवर्जिता॥ रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता॥ न मृदं नोदकं वापि न निशायां तु गोमयं॥ न गोमूत्रं प्रदोषेतु
गृहीयाद्बुद्धिमान्तरः॥ निशाया मिति न मृदं नोदकमिति संबंधः॥ बल्मीकारवृत्कराल्लेपाज्जैलाच्चपैथिवैश्च योः॥
कृतशौचावशिष्टाचनग्राह्याः सप्त मृत्तिका॥ आरवृत्करो मुखकोत्कीर्णमृत्तिकास्थानं॥ लेपः कुड्यादीनां॥ दक्षः॥

मध्याह्ने-४

श्रीः

१९

मृत्तिकाः सप्तनग्राह्यावल्मीके मुखकोत्करे ॥ अन्तर्जलेशमशाने च वृक्षमूले सुरालये ॥ परस्मानावशिष्टा च श्रेयस्का
 मैः सदा बुधैः ॥ व्यासः ॥ स्नानं मध्यं दिने कुर्यात्सुजीर्णे न्ने निराश्रयः ॥ एवं च सति स्वप्नमध्यपनं स्नानमुच्चारं भोजनं दु
 त्तिं ॥ उभयोः संध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने च विवर्जयेदिति देवलीयो निषेधो रागप्राप्तस्नाने मध्याह्ने त्राभिर्जिह्वेत्ना ॥ पंचभा
 गे भोजनस्य भक्ष्यमाणात्वात् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ उभे संध्ये स्नातव्यं ब्राह्मणैर्गृहमाश्रितैः ॥ तिसृष्वपि च संध्यासु स्ना
 तव्यं च तपस्विना ॥ उभे संध्ये च प्रातर्मध्याह्ने च तपस्विना वनस्थेन यतिना च ॥ बौधायनः ॥ अंभो वगारुनं स्नानं विहितं
 सार्ववर्णिकम् ॥ विष्णुः ॥ उद्धृताङ्गमिष्टमुदकं पुरा पंस्थावरात्प्रस्रववत् ॥ तस्मान्नादेयं तस्मात्तपिसाधुपरिगृहीतं जल
 तीरं सर्वतस्वगंगम् ॥ शंखः ॥ अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यंति स्तीर्थस्नानाद्भवेत्फलं ॥ मनुः ॥ नदीषु देवखातेषु तडागेषु स

आ. २०

२०

रस्सुत्र॥ स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्त्रवरणेषु च॥ देवस्वातेषु सूर्यादिदेवसमीपस्वातेषु। प्रस्त्रवरणेषु निर्जरेषु नित्यमि
त्युक्ते जीवदधिकारः॥ सवस्त्रोरुरुरास्त्रावेदितिसंख्यायनगृह्यात्॥ अथातो नित्यस्नानमितिकात्यायनाच्च॥
एवं च नित्यस्नानेन द्यादीनामंगत्वं त्रिरात्रफलदानद्यइत्याद्यपि नित्यस्नानप्रकरणास्य वचनादुणा फलतापि॥
प्रकरणान्तरोक्तं तीर्थस्नानं स्वर्गादिफलकं साधिकारमेवेति॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ धनुःसहस्रान्यष्टौ च गतिर्यासां
न विद्यते॥ नतानदीसहस्रवहा गर्तस्ते परिकीर्तिताः॥ धनुरुस्तचतुष्कं॥ तथा॥ यव्यद्वयं श्रावणादिसर्वानद्योर
जस्वलाः॥ तामुस्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च॥ चन्द्रसूर्यग्रहे चै
वरजो दोषो न विद्यते॥ यव्यो मासः॥ न स्नानमाचरेद्भुक्तानां तुरो न मरुतानि शि॥ न वा सोमिः सहजसंज्ञा विज्ञाते ज

श्रीः

२०

लाशये॥ नमुत्कानमहानिशीतिनिषेधः चांङात्नादिस्पर्शननिमित्तकस्नानेनास्ति॥ नाप्रयतः क्षणमपि तिष्ठेदि
तिवचनात्॥ महानिशारात्रिप्रद्वयं॥ नातुरइतिरोगस्य स्नानवर्द्धनीयत्वेदृष्टार्थत्वात्॥ अविज्ञातेस्थाद्यतपा
नक्रादिरहिततयावक्तुत्रिमेप्रतिष्ठितत्वाप्रतिष्ठिताभ्यां॥ देवलः॥ रादुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु॥ स्ना
नदनादिकंकुर्यान्निशिकाम्यव्रतेश्च॥ अस्ययोमृतकं॥ वृद्धिः पुत्रजन्मादिः॥ वामनपुराणे॥ स्नायात्शिरः
स्नानतयाननित्यं नाकारणं वैवसहानिशासु॥ ग्रहोपरागस्वजनातिपातं मुत्कावजन्मर्क्षगतं शशांकं॥ शिरः स्ना
नतयाशिरोनैक्यार्थम्॥ वैवसु नित्यस्नानं कर्तव्यमेव॥ अकारणमित्यनेन रागप्राप्तजलक्रीडादिनिवृत्तिः॥ आ
पस्तंबः॥ सशिरोऽवमज्जनमप्युवर्जयेदस्तमिते च स्नानं॥ सशिरोवमज्जनं शिरोनैक्यार्थं॥ हरिहरेण तु अशिरो

आ. ६
२१

वमज्जनमिति पठितं गात्रप्रक्षालनमात्रं जलं प्रविश्य न कर्तव्यमिति व्याख्यातं ॥ अत्र वास्तमितमात्रे स्नानमिदं
षेधात् न रात्रौ न मरुनिशीति दोषातिशयार्थं दृष्टार्थं वा ॥ तत्र विष्णुः ॥ न संध्यायां रागप्राप्तस्नाननिषेधोऽयं ॥ वैध
स्य संध्यायां विधानात् ॥ हारीतः ॥ न च त्वरोपहारयोः स्नायात् ॥ शंखलिखितौ ॥ न नमः स्नायात् ॥ तत्र नमस्त
न निषेधात् पूर्वं च वा सोभिरिति वस्त्रबहुत्वनिषेधादेकवस्त्रत्वं द्विवस्त्रं चाविरोधि ॥ नाद्र्मेकं च वसीतेति पु
षार्थत्वात् न स्नानविधौ दोषमावहति ॥ अथवा लोमदेवाश्च नाद्यास्तु क्रियास्वाचमने तथा ॥ नैकवस्त्रं प्रवर्ते
त द्विजवाचनिके जप इति ॥ विष्णुपुराणे ॥ एकवस्त्रतानिषेधाद्विवस्त्रतानियमस्य वा ॥ अत्र व्यासः ॥ न भुत्का
लं कृतौ रोगी ॥ शंखलिखितौ ॥ अमेध्योऽहं परिहरेत् ॥ तथा ॥ न समुद्रोऽहं मवगाहेत् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः

श्रीः
२१

॥प्रभूतो विद्यमाने तु विमले सुमनोरुरे ॥ नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदी चोत्सृज्य कृत्तिमे ॥ **विष्णुः** ॥ नपरनिपाने
युस्तानमाचरेत् ॥ आचरेद्वापंचपिंडानुद्धृत्यापदि ॥ परनिपानेषु परकृतजलाशयेषु ॥ निपानकर्तुः स्नात्वा हि दुःक
तां शोनलिप्यत इति मनुस्मरणाच्च ॥ **पंचपिंडानिति** शेतुकूपव्यतिरिक्तजलाशयेषु ॥ निरुद्धा सुचमत्पिंडान्कृपा
तुत्रीन्घटंस्तथेति बोधायनात् ॥ **तत्र प्राञ्चः** ॥ अतिष्ठितमात्रे पिंडोद्धारः ॥ तस्यैव परकीयत्वादित्याहुः ॥ **तत्रेति** रु
रुरादयः ॥ अतिष्ठितजलत्वेन तत्र स्नानाभावात् ॥ परस्वोपयोगे चौर्यापत्तेः मन्वादी परकृतस्वरूपपरकीयत्वावग
माच्च ॥ **योगियाश्च वल्क्यः** ॥ अग्राह्या आगता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः ॥ प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थादिनिः
सृताः ॥ गंगाप्रवाहावच्छिन्नाः ॥ तथा ॥ पादेन पाणिना चापि यस्यावस्त्रेण चोदकं ॥ नरुन्यान्नाववेदेन्न च प्रक्षोभये

आ. ६

२२

दुधः॥ शंखनिखितौ॥ नाप्सु मे देत नो ह्यर्घ्यं कुर्यात्॥ उ ह्यर्घ्यं गात्रमलक्षालनं॥ बोधायनः॥ आपो देवगृहं गोष्ठं
यत्र च ब्राह्मणाश्रयः॥ तत्राऽप्रक्षाल्य पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यं॥ देवलः॥ न नदीषु न दीव्यात्पर्वतेषु च पर्वतम्॥ नान्यत्र
शंसेत्तत्र स्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च॥ अंगिराः॥ विना दर्भैश्च यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकम्॥ असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्स
र्वं निःफलं भवेत्॥ हारीतः॥ न स्नानवर्णं कयो रग्रं प्रयच्छेत्तान्यत्र देवगुरु ब्राह्मणेभ्यः॥ जाबालिः॥ त्रयोऽप्याहृतीया
या दशम्यां च विशेषतः॥ शूद्रविद्वक्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कदाचन॥ यथा संख्यमंत्र॥ आपस्तंबः॥ असृशपस्य
र्शने वांते अश्रुपाते धुरे भगे॥ स्नानं नैमित्तिकं कार्यं देवपित्र्यविवर्जितम्॥ देवपित्र्यविवर्जितमिति नित्यं नैमित्तिकं
कं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते॥ तर्पणं तु भवेत्तस्यां गत्वेन परिकीर्तितमिति ब्रह्मपुराण सामान्यतः प्रसक्तं सप्तर्षे

श्रीः

२२

सास्यव्यावृत्तिः॥यमः॥अजीर्णेभ्युदितेवांतेषमश्रुकर्मणिमैथुने॥दुःस्वप्नेदुर्जनस्पर्शोस्नानमात्रंविधीयते॥अभ्यु
दितेअशुद्धोकारादिनाऽभिव्यक्ते।एतच्चोत्तरकालस्नानप्राप्त्यर्थं॥अजीर्णवस्थायांनिषेधात्॥अभ्युदितेवांतइति
संबंधेपर्युषितेवांतेइतिविशेषः॥दुर्जनस्पर्शोदुर्जनोत्रचांडालादिःपरममर्माहवा॥मात्रापदेनसर्वांगव्यावृत्तिः॥
तस्मादप्रापत्यनिमित्तेस्नानेमज्जनमात्रेणशुद्धिः॥गौतमः॥पतितचांडालादिसूतिकोदकपाशवस्यष्टितस्यष्ट्यु
पस्पर्शनेसञ्जेलककोपस्पर्शनाद्भुद्धोभवति॥अत्रशवस्पर्शिनस्तत्स्पर्शिनश्चस्पर्शोस्नानविधानात्॥उप
स्यश्याशुचिस्यष्टंतृतीयंवापिमानवः॥रुसौपादौचतुर्थेनप्रक्षाल्याचम्यशुद्धतीतिदेवलवचनंपतितादिस्प
र्शसंकोचनीयं॥तत्स्यष्टिपदंपतितादिस्पर्शिनोप्यादेतिकेचित्॥तदुक्तं॥द्वंद्वद्वयेगौरवात्॥एकद्वंद्वेचस

आ. ६
२३

निहितपरत्वमेवभेदः॥ उरुकोपस्पर्शनंस्नानं॥ **बोधायनः**॥ चांडालेन सह ध्वगमने सचैलस्नानं॥ **पराश**
रः॥ चैत्यदृक्षेऽपि रूपांशुः सोमविक्रयी॥ एतांस्तु ब्राह्मणाः सृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत्॥ सचैलो
पद्मस्रधरः स नृपः स द्रुमस्रधरः स हित इत्यर्थः॥ जलमाविशेदिति वासुका स्नानोपलक्षणात्॥ **तथा**॥ श्वका
कैशवलीढस्य नखैर्विदलितस्य च॥ अङ्घ्रिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूडनं॥ इयं स्नानं विनैव शुद्धिः॥ शि
रो व्यतिरिक्तगात्रोपधाते॥ उपचूडनं ज्वालायास्पर्शनं॥ **व्यवनः**॥ श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रा
मयाचकं यूपं चित्तिं चितिकां मद्यं मद्यमां डं सस्नेहमानुवास्थि शवस्य चं रजस्वलां महापातकिनं शवं सृष्ट्वा
सचैलमंभो वगाद्योतीर्याग्निमुपसृशेत्॥ गायत्र्यष्टशतं जपेत्तत्तं प्राश्नपुनः स्नात्वा त्रिराचामेत्॥ अग्नि

श्रीः
२३

स्पर्शनादि। कामकृते स्मृत्यन्तरे स्नानमात्रविधानात्॥ आपस्तम्बः॥ एकांसारवांसमाकूढश्चंद्रादियद्दामभवेत्॥
 ब्राह्मणस्तत्र आसीनः स्नानेन श्रुचितामियात्॥ कालिकापुराणे॥ स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्नोतः
 श्रुचिः॥ एतदपनीत निर्माल्ये वोद्भव्यं॥ व्यासः॥ भासवानरमार्ज्जीरखरोष्ट्रानां श्रुनां तथा॥ शूकराणाममेध्यं
 च स्पृष्ट्वा स्नायात्सर्वे लंकं॥ लघुहारीतः॥ श्वविष्टं काकविष्टं चकंकगृध्रवरस्य च॥ अधोद्विष्टं तु संस्पृश्य
 सर्वे लो जलमाविशेत्॥ अधोद्विष्टं मूत्राद्युत्सर्गेणाऽशुद्धं॥ देवलः॥ मानुषास्थिवसां विष्टा मातृवं मूत्ररे
 तसी॥ मज्जानं शोणितं चापि परस्परादि संस्पृशेत्॥ स्नात्वा पृथुज्यलेपादीनां च मय श्रुचितामियात्॥ तान्ये
 व स्वानि संस्पृश्य पूतः स्नात्परिमार्जनात्॥ क्षालनात्॥ तदनंतरमावमनं प्राप्तमेव॥ विष्णुः॥ नाभेरधस्तात्प्र

आ.द
२४

बाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मध्ये आपरुतो मृत्तो ये स्तदंगं प्रक्षाल्या तं द्रितः शुद्धो भवति ॥ अन्यत्रोपरुतो तदं
गं मृत्तो येः प्रक्षाल्य स्नानेन शुद्धो भवति ॥ चक्षुष्युपरुते उपोष्य स्नात्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥ दशन हृदोपरुत
श्च ॥ प्रवादुर्हस्तः ॥ अतं द्रित इत्या च मन प्राप्स्यर्थं ॥ अन्यत्रोपरुत उक्ते तरका ये स्पृष्टः ॥ अंगिराः ॥ इन्द्रियेषु
प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हि चित् ॥ मुखेपि संस्पर्शगतं स्नानं तत्र विशोधनं ॥ शंखः ॥ रथ्या कर्द्दम तोयेन नष्टी वना
द्येन वाप्यधः ॥ नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ उद्दिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तता
दृशः ॥ ततः स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥ तथा ॥ मानुषा स्थितु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव च ॥ स्नायातां संस्पृशे
त्सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् ॥ स्पर्शकामकृते स्नानं ॥ आवर्मेव च निस्नेहमिति मनुवचनात् ॥ युगपदेव द्वयोः

श्रीः
२४

प्रवृत्तौ स्नानमाचरेदित्यर्थः॥ वां तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्॥ आचामेदेव भुत्स्कान्तं स्नानं मे
थुनिनः स्मृतं॥ भुत्स्कान्तं वां त इत्यर्थः॥ तेन सद्यो वमने आचमनमात्रं॥ एवकारेण स्नाननिवृत्तिः॥ मेथुनि
नः कृताविति शेषः॥ वृहस्पतिः॥ पतितं सूतिकं मत्पंसवं स्पृष्ट्वा तु कामतः॥ स्नात्वा स वैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्रा
श्य विशुद्ध्यति॥ मनुः॥ अनुगम्येह याप्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च॥ स्नात्वा स वैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्य
ति॥ शुद्धेदित्यनुवृत्तौ॥ विष्णुः॥ सर्वस्यैव प्रेतस्य बांधवैः सह श्रुपातं कृत्वा स्नानेन॥ अकृते स्थि संवये स वै
लं स्नानेन॥ देवलः॥ श्वानं श्वपाकं पतितं उन्मत्तं शवहारकं॥ सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम्॥ श्व
कुक्कुटवराहं च ग्राम्या संस्पृश्य मानवः॥ स वैलं स शिरः स्नात्वा तदानीं मेव शुद्ध्यति॥ श्वादिभिः शिरः स्पर्शे

आ. ६
२५

स्नानं॥ गत्रांतरस्पर्शेक्षालनमात्रंतथाचशातातपः॥ रजकश्चर्महृच्चैव व्याधजालोपजीविनो॥ चैतननिर्गेजक
श्चैवनटः शैलूषकस्तथा॥ मुखेभगस्तथाश्वाचवनितासर्ववर्णागा॥ चक्रीध्वजीवध्यघातीग्राम्यशूकरकुक्कु
टो॥ एभिर्यदंगंसंस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु॥ तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात्॥ चक्रीतैलि
कः॥ ध्वजीक्षौद्रिकः॥ विष्णुः॥ भक्षवर्जं पंचनखं शवंतदस्थिसस्नेहं॥ ब्रह्मपुराणे॥ उदक्यां सूतिकां चैव श्वानमंत्या
वसायिनं॥ नानादीन्मृतहाराश्च स्पृष्ट्वा शौचं विधीयते॥ स्नात्वा स चैतो मृद्धिस्तु अद्भोद्वा दशभिर्नरः॥ एत
देवभवेच्छौचं मेथुनेवमनेतथा॥ नानादयः पाषंडाः॥ मृद्धिः सूतिकादिभिः स्पृष्टमंगं प्रक्षाल्येति शेषः॥ एत
दनंतरं स्नात्वेति योज्यं मार्कंडेयपुराणे॥ अभोज्यसूतिकां घटमार्जाराखुश्च कुक्कुटान्॥ पतितापविद्धचांडा

श्रीः
२५

लमृतद्वारांश्चधर्मवित्॥संस्पृश्यशुद्धतिस्नानादुदक्याग्रामशूकरो॥अत्रमार्जारस्यशेस्नानविधानात्॥मा
र्जारश्चसदाशुचिरिति विष्णुस्मृतिर्भांडादिविषया॥अथवामार्जारकर्मकेस्यशेस्नानविधिः॥मार्जारकर्तृकेस्य
शेदोषाभावइतिव्यवस्था॥चांडालादिस्यशेतुनदोषविशेषव्यवस्थाप्रमाणाभावात्॥द्वेविद्याश्रवणाच्चेति॥ल
घ्वापस्तंबः॥यद्विष्टितंकाकवलाकिकाभ्याममेध्यलिप्तं तु भवेद्धरीरं॥श्रोत्रेमुखेनप्रविशेतसम्यक्स्नाने
नलेपोपरुतस्यशुद्धिः॥अस्यायमर्थः॥काकवलाकिकाभ्यां पदुपरिविष्टाकृता तद्धरीरं अशुचिलिप्तं भवति॥
तच्चाशुचियदिश्रोत्रमुखयोर्नविशतितदास्नानेनैवशुद्धतिः॥एवंमुखादिप्रवेशेप्रायश्चित्तान्तरं सूचितं॥व्याघ्र
पादः॥चांडालादिनासंस्पृष्टःस्नानं कृत्वा विशुद्धतिः॥हारीतः॥श्वपचमुष्टिकप्रेतद्वारकसवान्संस्पृश्यदे

आ. ६
२६

वीरापइत्येताभिरंतर्जले स्नातः पूतो भवति ॥ अजीर्णं चांतश्मश्रुकर्मा योनिपशुदिवामेधुनगमने च ॥ सुमंतुः ॥ अ
नुदकमूत्रपरीषकरणेन खकेशसुधिरप्राशने सद्यः स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनं च ॥ शातातपः ॥ अशु
चिंसंस्पृशेद्यस्तु एकस्वसदुष्यति ॥ तं स्पृष्ट्वान्योनदुःष्येत् सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥ द्रव्येषु मघादिषु ॥ अशुचिनरस्य
शिनः स्पर्शे वा च मनं पूर्वोक्तं ॥ यमः ॥ आतुरं स्नानं संप्राप्तं दशकृत्वस्त्वनातुरः ॥ स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेत् क्षिप्रं ततः
शुद्धेत्स आतुरः ॥ पराशरः ॥ अस्तंगते यदा सूर्ये चांशालं पतितं स्त्रियं ॥ सूतिकां स्पृशेत् शतं श्रेयकथं शुद्धिर्विधीयते
॥ जातवेदाः सुवर्णं च सोममार्गं तथैव च ॥ ब्राह्मणानुमते चैव दृष्ट्वा स्नात्वा च शुद्धति ॥ आचांतमनुगर्तं वा निशि
स्नानं न विद्यते ॥ स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवो हृतजलेन च ॥ जातवेदा अग्निः सोममार्गमाकाशं ॥ ब्राह्मणानुम

श्रीः
२६

ते स्नात्वाः ग्यादिकं स्पृष्ट्वा शुद्धतीत्यर्थः ॥ आचान्तमाचमनं । अनुगर्तं जलाशयं प्रविश्य निशीत्युभयत्र योज्यं
॥ शंखः ॥ नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियां गंगमलकर्षणम् ॥ तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुत्थोदकपरेदकैः ॥ नित्यं प्रातः स्नानप
रं ॥ नैमित्तिकं चांशलादिस्पर्शनिमित्तं ॥ क्रियां गंगजपादिकर्माधिकारहेतुं ॥ मलकर्षणमभ्यंगपूर्वकं ॥ ज्योतिः शा
स्त्रोक्तं पुष्पस्नानादिकाम्यं ॥ नद्याद्याधारकं फलार्थं क्रिया स्नानं चादाय शंखेन घोषा स्नानमुक्तम् ॥ अत्र क्रि
या स्नानस्य तेन धर्मा विहिताः ॥ प्रातः स्नाने यथाह नितथा प्रात इत्यतिदेशाद्धर्मा अहुरहः स्नाने कात्यायनाद्य
क्ताः स्नानान्तराणि निमज्जनमात्ररूपाणि ॥ धर्मसंबन्धे प्रमाणाभावात् ॥ न चातिदेशः ॥ सर्वेषां सधर्मकत्वे विशेषो
षोद्देशो न धर्मविधिर्वैफल्यात् ॥ न च गुणफले विशेषः । तदभावात् ॥ अपि च ॥ नैमित्तिके धर्मा भावरक्तः । का

आ. ६
२७

मपुष्पस्नानादिमलापकर्षणयोस्तु लौकिकयोर्नालौकिकमार्गमिति तक्षसूत्रे साधितत्वान्नालौकिकांगसं
बंधः॥ क्रियांगस्नानेऽपि द्विरेव शुद्धाभिधानाद्धर्माभावः॥ अतएव देवत्वनंतरप्रयुक्ते निजमज्जनमात्रेऽपि क्रि
यांगस्नानस्य एतदनुष्ठानं॥ हरिहरोऽपि क्रियास्नानप्रातःस्नानयोरेव धर्मानाह॥ क्रियास्नानं किं त्वि
दं फलार्थितया कथितमप्यरुः स्नानादभिन्नं॥ तत्रापि पापक्षयरूपस्य फलस्य सत्त्वादिति भट्टनयनेन
विशेषमाह॥ एवं स्नानानुकल्पेऽपि श्रुतमात्रमनुष्ठेयं॥ स्नानानुकल्पमाह॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ कालदो
षादसामर्थ्यान्तशक्तोऽति यदाह्यसौ॥ तदा स्मृत्वा त्राविभक्तमंत्रैर्दृष्टुं माज्जनं॥ शान्तं आपस्तुद्रुपदा
आपो हि दृष्टा घमर्षणं॥ एतैश्चतुर्भिर्मंत्रैस्तु मंत्रस्नानमुदाहृतं॥ अप्रायस्ते समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरे

श्रीः
२७

त॥ स्नानमेवेति वारुण स्नान परं ॥ **जावालिः** ॥ अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ॥ आर्द्रेण वा ससावापि दे-
हिकं मार्जनं विदुः ॥ **हारीतः** ॥ आग्नेयं भस्मना स्नानमद्भिर्वारुणमुच्यते ॥ आपो हि ष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥
अद्भिः सातपवर्षाभिः स्नानं दिव्यमिहोच्यते ॥ एतैस्तु मंत्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥ **मंत्रतः** इति न पंचस्वपि स्ना-
नेषु मंत्रविधायकं ब्राह्म्यवारुणयोर्मंत्रस्य प्राप्तत्वात् ॥ किंतु तदनुवादकमेव च फलसंबंधपरत्वात् ॥ अत्र च योगियाज्ञ-
वल्क्येन मृदात्नं भस्म पार्थिवमिति मानसविष्णुचिन्तनमिति स्नानद्वयमधिकमुक्तं ॥ **कात्यायनः** ॥ अथातो नित्यस्नानं
नद्या होमृजोमयकुशतिलसुमनस आहृत्योदकांतं गत्वा शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो वद्ध-
शिखी यज्ञोपवीत्याचम्यो रु ॥ ह्रीति तोयमा मंत्र्यावर्त्तयेद्येते शतमिति ॥ सुमित्रिया न इत्या यो जलिमादाय दुर्मित्रिया

आ. ६
२८

इति द्वेष्यं प्रतिनिधिं चेत् ॥ कठिं वस्तु पूरु जंघे च रणो करोम दा त्रिस्त्रिः प्रक्षात्पा च म्यनमस्योदकमालभेदं गानि मृदेदं वि
हुरिति सूर्याभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वोदिदा भपइत्युन्मज्ज्यानि मज्ज्योन्मज्ज्या च म्यगोमयेन विलिंपेन्मानस्ती
कइतिततोऽभिधिं चेदि ममेवरुण इति च तस्य भिर्माप उदुत्तमं मुञ्चत्व वभथेत्यन्ते वेतन्ति मज्ज्योन्मज्ज्या च म्यदभैः पाव
येदापोरु छेति तिसृभिरिदमापोरु विष्मती देवी राप इति द्वाभ्यामपो देवाद्रुपदादि शान्तो देवी राप ण्ण रसमपो देवीः
पुनन्तु मे न वभिः चित्यति मे त्यों कारे रा व्याहृतिभिर्गायत्र्या दावन्ते चान्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्तयेद्द्रुपदां वा आयं
गोरिति वा अचंद्राणायामो वा स शिरः मिति वा विष्णोर्वा स्मरणं ॥ अथेति ॥ तृतीयभागानन्तर्यार्थं यतः स्ना
नेन कर्माधिकारः ॥ अतो नित्यमरुररुः स्नानं कर्तव्यमिति शेषः ॥ यदा रु विलुः ॥ स्नातोधिकारी भवति देवे पित्र्ये

श्रीः
२८

च कर्मणि॥ पवित्राणां तथा जप्येदानीं विधिदर्शिते॥ नन्वरुः स्नानस्य नित्यत्ववत्त्वादेव कर्तव्यता सिद्धौ अत इ
ति हेत्वभिधानं व्यर्थम्॥ मेवं॥ प्रासंगिकी कर्माधिकारसिद्धिरित्येवं परत्वात्॥ न च नित्यस्नानं प्रातः स्नानं अस्नातो
हि पुमान्नाहो जप्यादिरुवनादिषु॥ प्रातः स्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानमुदाहृतमिति शंखस्मरणादिति वाच्यं॥ स्ना
नोत्तरं कात्यायनेन मध्याह्नकृत्यस्याभिधानात्॥ अतएव कामधेन्वाहो चतुर्थभागकृत्ये लिखनं॥ मृदाहो अथ
तरोक्तविशेषः प्रयोगादावेवाधिगंतव्यः॥ अत्र योगियाज्ञवल्क्येन॥ त्रिधा स्थापितमृदो मयाभ्यां मध्यमाध
मोत्तमांगप्रक्षालनमुक्तं॥ तत्कात्यायनीयसौत्रक्रमविरोधान्नग्राह्यं॥ एवमन्यदप्यधिकमत्र कृत्ये त्यक्तव्यं
॥ आचमननिमित्तपाते तु न सौत्रक्रमविरोध इति दर्शितं शिष्टाकोपे॥ कुशोपग्रहः कुशरुस्तः॥ उपग्रह्यते

आ. ६

२९

अनेनेत्युपग्रहोक्तः॥ नित्यं यज्ञोपवीतीति पुरुषार्थविधिप्राप्ते यज्ञोपवीतित्वे यज्ञोपवीतीति द्वितीयवस्त्रवारणार्थं
मितिकात्यायनभाष्यं। तदुक्तं। परिसंख्यापत्तेः। तस्मात्क्रत्वर्थत्वापग्रहणं प्रकरणात्॥ तेन देवादिनष्टेऽपि यज्ञोपवी
तेषु दुषोऽस्नानमिति सिध्यति॥ एवमनियतकेशवेशाः सर्वेषां मुक्तशिखावर्जनमिति निषेधात्पुरुषार्थतया शिखा
बंधनलाभेव द्विशिखीति क्रत्वंगतालाभार्थम्॥ द्वेष्यं प्रति निषिंचेत्॥ द्वेष्यं बुद्धिस्थं कृत्य यस्यां दिशि द्वेष्यस्ति श्र
तितस्यां क्षिपेदित्यर्थः॥ नमस्तनमस्तु॥ आत्मभेदस्पृशेत्॥ नद्यादावित्युपक्रम्य सूर्याभिमुख इत्यभिधानात्॥
नद्यां स्रवत्सु च स्नायात्प्रतिस्नोतः स्थितो द्विज इति॥ नरसिंरुपुराणान् विषयांतरे॥ स्नात्वेति श्रवणात्पुनर्निम
ज्ज्योन्मज्ज्येति चापरमिति मज्जनत्रयासिद्धिरभिषिंचेत् रुस्तेन शिरसि जलं निःक्षिपेत्॥ अंते चैतत्॥ वक्ष्य

श्रीः

२९

माणामार्जनानां तेषु क्तमंत्रकरणकाभिषेककर्मकुर्यादित्यर्थः ॥ तथैव प्रकृतत्वात् । न त्वेतन्मंत्रजातं वक्ष्यमाणामा
र्जनानां तेषामार्जनस्यैवैति कल्पना । तत्र चाभिषेको मार्जनं च प्रत्यक्षमेव लिङ्गात् ॥ चतसृभिरित्यादित्वनेकत्वप्राप्त्यर्थ
मिति ॥ न तु मिलितविनियोगार्थमपि दर्भैरिति बहुत्वं त्रित्वे पर्यवसितं ॥ कपिं जलाधिकरणान्यायात् ॥ पावयेन्मा
र्जनं कुर्यात् ॥ मार्जनमुदविन्दूनां शिरसि निःक्षेपः ॥ चित्पतिर्मेति प्रतीकेन चित्पतिर्मापुना त्वित्येतस्याद्विद्वेदो
तिवाक्यशेषसहितस्यैकस्यैव मंत्रस्य ग्रहणम् ॥ द्वित्वादिसंख्यायाश्च अवगात् ॥ कल्पसूत्रे तु चित्पतिर्मेति पाव
यति प्रतिमंत्रमद्विद्वेदोति सर्वत्रेति दीक्षितपावने विशेषश्रवणान्मंत्रत्रयग्रहणं ॥ अतावपि प्रत्येकमेव मंत्रपा
ठात् ॥ व्याहृतिभिस्तिसृभिर्नामवात् ॥ प्रणवो भूर्भुवः स्वरित्यादौ श्रवणाच्च ॥ गायत्र्यादौ अंत्ये च आपोदिष्टेत्या

आ. ६
३०

दिमंत्रसाध्यमार्जनाद्यंतयोर्गीयत्रामार्जनमिति यद्यपि प्रतिभाति संनिहितसंबंधेनेवोपपत्तेः ॥ तथाप्यादावोंकारव्याह
त्यनुष्ठानदर्शनात् ॥ तत्संबंधेपिकात्यायनाशयकनीयते ॥ प्राणायामः कर्तव्य इति शेषः ॥ सशिर इति क्रियावि
शेषणत्वात् न पुंसकमार्घत्वाद्वा ॥ ओमिति वावर्त्तयेदिति व्यवहितसंबंधः ॥ आवर्त्तयेद्वा प्रणवमिति योगियाज्ञवल्क्य
दर्शनात् ॥ विष्णोर्वास्मरणं कर्तव्यमिति शेषः ॥ गौतमः ॥ अंतर्जले वा घर्मर्षणं त्रिरावर्त्त्य सर्वस्मादेन सोमुच्यते ॥
मनुशंखयोगियाज्ञवल्क्याः ॥ यथाश्वमेधः क्रतुराह सर्वपापप्रणोदनः ॥ तथाऽघर्मर्षणं सूक्तं सर्वपापप्र
णाशनं ॥ बृहस्पतिः ॥ द्रुपदादिवयोमंत्रो वेदेवाजसनेयके ॥ अंतर्जले त्रिरावर्त्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अंतर्ज
लेऽप्यादिस्मरणं कर्तव्यं ॥ अविहित्वा तु यः कुर्याद्वाजनाध्यापनं जपं ॥ होममंतर्जलादीनि तस्य चाल्पं फ

श्रीः
३०

लंभवेदितियोगियाज्ञवल्क्यदर्शनात्॥ अथ कातीय स्नानप्रयोगः॥ यथोक्तमृत्तिकामार्द्रगोमयंकुशान्कह्नतिला
न्मुरभिपुष्पाणपादायसुमनानद्यादिकंगत्वा तत्तीरे शुचौ देशे पृथक् पृथक् स्थापयेत्॥ ततः पाणिपादं प्रक्षाल्य कु
शरुस्तो वद्ध शिखी आचामेत्॥ ततः ॐ उरु ६ हिराजा वरुणश्चकार सूर्याय यं धाम न्वेत वा उ॥ अपदे पादा प्रति
धातं वेक रुतापवक्ता हृदया विधश्चित्॥ नमो वरुणायाभिहितो वरुणस्य पाशा इति तोयमामं त्र्य॥ ॐ ये ते शतं वरुणा
ये सरु स्रं यज्ञियाः पाशा वितता मरुतः तेभिर्नो अद्य सवितो तविष्णुर्विश्वे मुंचन्तु मरुतः स्वर्काः॥ इति त्रिः प्रदक्षि
णं जलमावर्त्तयेत्॥ ततः ॐ सुमित्रियान आप ओधयः सन्तु इति जलां जलिमादाय॥ ॐ दुर्मित्रिस्तस्मै सन्तु यो या २२
स्मान्दृष्टियञ्च वयद्विष्म इति द्वेष्यं प्रति निषिंचेत्॥ ततः कटिं वस्त्यूरुजं धेचरणौ करौ प्रत्येकं मृत्तोयाभ्यां त्रि

आ. ६

३१

स्त्रिः प्रक्षाल्य एकपादं जले अपरं च स्थले निधाया च मेत ॥ तत ऊरु कं नमस्कृत्य ॥ ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानि
दधे परं । समूढमस्य पाण्डुरे इति मृत्तिकया गानि संस्पृश्या भिमात्रं जलं प्रविश्य ॐ आपो अस्मान्मातरः ॐ ध
यंतु द्युते न नो द्युत प्वः पुनन्तु विश्वं हरिप्रं प्रवदंति देवीः । इति मंत्रेण सूर्याभिमुखो निमज्जेत् ॥ ततः स्नात्वा
ॐ रुद्रिदाभ्यः शुचिरापूत एमि इति उन्मज्ज्य निमज्ज्योन्मज्ज्या च मय ॥ ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोषु
मानो अश्वेषु रारिषः ॥ मानो वीरान्नुद्रभामिनो वधीर्हविषंतः सदमित्वा रुवामदे ॥ इति मंत्रेण गोमये नां गानि वि
लिंपेत् ॥ तत इमं मे वरुण शुधीरुवमद्या च मृडय ॥ त्वामवस्युराचके ॥ ॐ तत्त्वायामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदाशास्तेय
जमानो रुविभिः ॥ अदेडमानो वरुणो रुवो द्युसुश ॥ समान आयुः प्रमोषीः । त्वन्नो अग्ने वरुणस्य मुग्ध्यस्मत्

श्रीः

३१

॥ ॐ सत्वन्नोसुरुवोनसधि। ॐ मापोमौषमुंच। ॐ उदुत्तमंवः अदितयेस्याम। ॐ मुंचंतुमाकिल्विवात् ॥
ॐ अवभृथवस्याहि॥ इत्यष्टमिर्मंत्रैरुत्तेनप्रत्येकंशिरसिजलंनिःक्षिपेत्॥ ततोवरुतिजलेप्रवाहाभिमुखः
स्थिरेसूर्याभिमुखोमौनीधारवन्निमज्जेत्॥ तत आचम्य॥ ॐ कारव्याहतिगायत्रीभिरापोदिष्टेत्यादितिसृभिः
। ॐ इदमापःमुंचतु ॐ रुविष्मतीरिः अस्तुसूर्यः। ॐ देवीरापोगस्थस्वाहा। ॐ कार्ष्णिरसिसभिरोषधीः
॥ ॐ अपोदेवामनत्परातीः॥ ॐ द्रुपदादिः मेनसः॥ ॐ शन्नोदेवीरः स्रवंतुनः॥ ॐ अपाणंरसः शुत्तमं॥
ॐ अपोदेवीरुः सुप्पिप्पलाः॥ ॐ पुनन्तुमापितः शतायुषा। ॐ पुनन्तुमापिताः शतायुषाव्यह्नवे॥ ॐ अ
ग्न आयूष्मिः दुष्टुनां। पुनन्तुमादेवः पुनीहिमा॥ ॐ पवित्रेणपुनीः क्रतुरनुः ॐ यत्तेपवित्रः पुनातुमा। ॐ

आ. ६
३२

पवमानः सोऽपुनातुमा ॥ ॐ उभाभ्यां विश्वतः ॥ ॐ विश्वदेवी पुः रयीणां ॥ ॐ वित्पतिर्मा पुः पुनेतद्व केयं ॥ इति
प्रत्येकं मंत्रैः पुनरोंकारव्याहृति गायत्रीभिः कुशत्रयेण मार्जनं कुर्यात् ॥ ततः पूर्ववदिममेव रोगोत्पादिभिर्मंत्रैः शि
रसि जलं क्षिपेत् ॥ ततः ऋष्यादिकं स्मृत्वा जलमग्नौः द्यमर्षां द्रुपदां वायंगौरिति वाच्यं त्रिरावर्तयेत् ॥ वक्ष्य
माणं मंत्रैस्त्रिरावर्तेः प्राणायामं कुर्यात् ॥ ॐ कारं वा त्रिरावर्तयेत् ॥ विष्णुं वा स्मरेत् ॥ योगियाश्च वल्क्यः ॥ आ
चांतः पुनराचामे नमंत्रवत्स्नानभोजने ॥ मंत्रमाह ॥ द्रुपदां वा त्रिरावर्त्य तथा चैवाद्यमर्षणम् ॥ गायत्री वा त्रि
रावर्त्य महाव्याहृतिभिस्तथा ॥ सोपांशुप्रणवेनापि आपः पीता अघापदाः ॥ एतच्चाचमनं निमज्जनानंत
रं मार्जनात्प्राक् ॥ आवम्याप्लाव्य चात्मानं त्रिराचम्य शनैरसून् ॥ अथोपविष्टे दादित्यग्ने आप्लावेत्यनेन

श्रीः
३२

मार्जनाभिधानात् ॥ यदि स्नानाऽपनेयमप्रायत्नं स्यात्तद्दोक्तस्नानविधेः प्राक्मलस्नानं कर्तव्यं ॥ यद्गुरुयोगि
याश्च वल्क्यः ॥ तूष्णीमेवावगाहेत यदि स्याद् शुचिर्नरः ॥ आचम्य च पुनः पश्चात्स्नानं विधिवद्वाचरेत् ॥ अथ
पद्मपुराणे ॥ नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते ॥ तस्मान्मनो विशुद्ध्यर्थं स्नानमाहो विधीयते ॥ अ
नुधत्ते रुद्धते वा जलेः स्नानं समाचरेत् ॥ तीर्थं प्रकल्पयेद्दिद्वान्मूलमंत्रेण मंत्रवित् ॥ ॐ नमो नारायणा
येति मूलमंत्र उदाहृतः ॥ इर्मपाणिस्तुविधिना ह्याचांतः प्रयतः शुचिः ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंत
तः ॥ प्रकल्प्यावारुयेकं गामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः ॥ ॐ विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ॥ पादिनस्त्वि
नसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात् ॥ विष्णुपादार्घ्यसंभूते गंगे त्रिपथगामिनि ॥ धर्मद्रवीति विख्याते पापं

आ. ६
३३

मेरुरजार्हवि॥ तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटीचतीर्थानां वायुरब्रवीत्॥ दिविभुव्यंतरिक्षे च तानिते संति जार्हवि॥ नंदिनी त्वे
वते नाम देवेषु नलिनीति च॥ हंदा एध्वी च शुभगा विश्वकाया शिवासिता॥ विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसा
दिनी॥ क्षेमा च जार्हवी चैव शांता शांतिप्रदायिनी॥ एतानि पुराणनामानि स्नानकालेष्वकीर्तयेत्॥ भवेत्सन्निहि
ता तत्र गंगा त्रिपथगामिनी॥ सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितं॥ मूर्द्धिकुर्याज्जलंभूयः त्रिचतुःपंचसप्त
वा॥ स्नानं कुर्यान्मृदातद्ददामं च विधानतः॥ अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे। मृत्तिके रुरमेपा
पंपन्मया दुःकृतं कृतं॥ उद्धृता सिवराहेण हस्तैश्चैव शतबाहुना॥ नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुव्रते॥
आरुह्य मम गात्राणि सर्वपापं प्रमोचय॥ आदौ संध्यातर्पणादिनामिति शेषः॥ सप्तवाराभिजप्तेन पू

श्रीः
३३

वोक्तमूलमंत्रेण एकवचननिर्देशान्मूलमंत्रत्वेन निर्देशस्य सार्थकत्वाच्च नत्वेभिर्मंत्रैरित्युपक्रम्य कथितानां
मंत्राणां ग्रहणमिति भ्रमः कार्यः ॥ स्नानं कुर्यादिति अग्निममंत्रेणामृदममंत्र्यतया गात्राण्यलभ्यमञ्जनं कुर्या
दित्यर्थः ॥ अयं स्नानविधिः सर्वशास्त्रिसाधारणः सर्ववर्णसाधारणश्च ॥ संकोचे प्रमाणाभावात् ॥ पुराणश्रवणे
सर्वाधिकाराच्च ॥ अनधीतवेदं प्रतिचायमेव स्नानविधिः प्रशस्तो वेदमंत्रश्च न्यत्वात् ॥ विष्णुः ॥ स्नान एव सोष्णीये
धौते वाससि इति विभूयात् ॥ उष्णीषधारणं शिरोनलप्रच्यवार्थं ॥ आचमनात्प्राक् ॥ पराशरः ॥ स्नात्वानिरस्य
वासोन्यज्जंघे प्रक्षालयेन्मृदा ॥ अपवित्रीकृते ते ते हि कौपीनच्युतवारिणा ॥ योगियाश्च वल्क्यः ॥ स्नात्वैवं वाससी
धौते अल्किष्टे परिधाय च ॥ प्रक्षाल्यो रूमृदाद्भिश्च रुस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥ अभावे धौतवस्त्रस्य शाराक्षौमाविका

आ.च

३४

निच॥ कुतपोयोगपट्टं च द्विवासायेन वै भवेत्॥ कुतपो नैपालकं वलः॥ जाबालिः॥ नार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात्कथंच
न॥ अत्र सदा तन्निषेधवत्तात्पुरुषार्थता॥ नरसिंहपुराणे॥ नरक्तमुल्बसां वासो न नीलं च प्रशाम्यते॥ मलाक्तं च दशा
हीनं वर्जयेदं वरं बुधः॥ ततः प्रक्षालयेत्पादौ मृत्तोयेन विचक्षणा॥ उल्बरां व्यक्तं॥ एतच्च रक्तविशेषरां तेनात्यं
तरक्तविशेषरां॥ तेनात्यंतरक्तमित्यर्थः॥ उल्बरां रक्तां चलमिति केचित्॥ अत्र हारीतः॥ न वासो विधुनुयान्नोत्त
रीयविपर्यासं कुर्यात्॥ विष्णुः॥ स्नानः शिरोनावधुनेन्नांगेभ्यस्तोयमुद्धरेत्॥ न च तैलवसे स्पृशेत्॥ नाप्रक्षालि
तं पूर्वधृतं वासो विभ्रयात्॥ न स्नेहं त्यज्यति तेः सरुसंभाषणं कुर्यात्॥ तैलं च वसा च तैलवसे॥ मार्कण्डेयपुराणे
॥ परिमृज्यान्मवस्नातो गात्राण्यंवरपाणिना॥ अंवरं स्नानवस्त्रं॥ स्नानशाधेति विष्णुपुराणे पाठात्॥ एवं च न स्नात्वा

श्रीः

३४

गात्रमवमृज्यादिति हारीतो स्नानशाखापाणिना च विशेषणीयः ॥ एवं च समर्थं प्रतिपरिमार्जनमात्राभावः ॥ असम
र्थं प्रतिपाणिशाटीपरिमार्जनाभाव इति हरिहरोक्तमश्रद्धेयं ॥ शांख्यायनगृह्यम् ॥ आप्नोत्यावुदकोन्यद्वस्त्रमा
ह्लादयेत् ॥ अवुदको नुद्धतोदकः ॥ एषोपि पाणिस्नानवस्त्राभ्यामुद्धरणे निषेधः कुलविशेषनियतो वा ॥ गृह्योक्त
त्वात् ॥ अत्र शांखः ॥ उदकस्याप्रदानाद्धिस्नानशाटीनपीडयेत् ॥ अत्र विष्णुः ॥ याम्यंहियातनादुःखं नित्यस्नायी
न पश्यति ॥ नित्यस्नानेन पूयंते ये पिपापकृतो नराः ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ अगम्यागमनास्ते यात्यापेभ्यश्च प्रतिग्रहा
त् ॥ हरिः स्याचरितात्यापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥ पापेभ्यः पतितादिभ्यः ॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ संध्यालोपस्य वा कर्त्ता
स्नानशीलश्च यः सदा ॥ तंदोषानोपसर्पति गरुत्मंतमिवोरगाः ॥ ॥ अथ संध्योपासनं ॥ अत्र छंदोगपरिशिष्टे अ

आ. ६
३५

तउर्द्धं प्रवक्ष्यामि संध्योपासनकं विधिम् ॥ अनर्हः कर्मणां विप्रः संध्याहीनो यतः स्मृतः ॥ संध्येति वक्ष्यमाणं प्राणाया
मादिकर्मनाम् ॥ उपासनं सेवा अनुष्ठानमिति यावत् ॥ आचारान्मेव ते त्पादौ दर्शनात् ॥ अतएव संध्या कृता संध्यो
पासितेति तुल्यवत्प्रयोगः ॥ अथवा ॥ ब्रह्मणोपासिता संध्या विष्णुना शंकरेण च ॥ कस्तां नोपासयेद्देवीं सिद्धिका
मो द्विजोत्तम इति योगियाज्ञवल्क्येन देवीत्वेन कीर्तनात् संध्यारूपाया देवताया वक्ष्यमाणं प्राणायादिना उपास
नमाराधनं संध्योपासनं सिद्धिरत्र मोक्षः ॥ अनर्हः कर्मणामित्यादिना संध्योत्तरकर्मणि कृतसंध्यस्याधिकार इ
त्युक्तं ॥ अथवा विरतर संध्या त्यागिनः पतितस्येव द्विजातिकर्मानधिकारः ॥ नानुतिष्ठतियः पूर्वा मुपास्ते न च
पश्चिमान् ॥ सशूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणा इति मनुदर्शनात् ॥ द्विजकर्मणोऽध्ययनजपादेः ॥ वि

मा ४

श्रीः
३५

नुपुराणो॥ सर्वकालमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिविष्यते॥ अन्यत्र सूतकाशौ च विभ्रमातुरभीतितः॥ विभ्रमश्चित्तवि
क्षेपः॥ मेघादिकालाज्ञानमित्यन्ये॥ यद्यप्यत्र मध्याह्नसंध्या नोक्ता तथाप्येतत्संध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठि
तम्॥ यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ह्यंदोगपरिशिष्टात्॥ संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदेतियो
गियाज्ञवल्क्यवचनाच्च सापिबोद्धव्या॥ एतेन संध्यात्रये नित्याधिकारो दर्शितः॥ पापक्षयकामाधिकारोऽप्यत्र
॥ यदहं रुयाज्ञवल्क्यः॥ दिवा वायदिवारात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत्॥ त्रिकालसंध्याकरणात्तत्सर्वं वप्रणश्यति॥ सत
तसंध्यानिम्नता तस्य फलांतरमप्यारु॥ यमः॥ संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः॥ विधूतपापास्ते यांति ब्रह्मलो
कं सनातनं॥ संध्याद्वये प्रत्येकमपि पापक्षयमारुमनुः॥ पूर्वी संध्यां जपं स्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोरुति॥ पश्चिमांतु स

आ. ६

३६

मासीनोमलंरुतिदिवाकृतं॥नन्वेवंकेवलमध्याह्नसंध्यायांकिंप्रमाणम्॥मैवं॥उत्तीर्यधोतेवाससीपरिधायमृ
दोरुकरौप्रक्षाल्यावम्यत्रिरायम्यासूनित्यादिकात्यायनेनमध्याह्नस्नानोत्तरमुक्तंनरसिंदुपुराणादौकेवलाया
अपिवक्ष्यमाणत्वात्॥एवंसंध्यात्रयेप्रत्येकमपिकर्तव्यतायादर्शितत्वात्॥एकसंध्यालोपेअपरापिनकर्तव्या
मितितगोचरत्वादधिकारस्येतिदुर्मतिः॥देशमाहृतुःशंखलिरिवितौ॥सब्रतीवहिःसंध्यामुपासीत॥सब्रतीब्र
ह्मचारी॥ब्रतयुक्ताध्ययनशालित्वात्।वह्नियामात्।नैनंग्रामेभिनिम्नोचेत्।सूर्योनाभ्युदिपातकचिदितिमनु
दर्शनात्॥एवंब्रह्मचारिणमभिनिम्नोचेत्॥अस्नंयायात्॥गुणफलमाह॥शातातपः॥अनृतंमद्यगंधंचदि
वांमैथुनमेवच॥पुनातिदृषलस्यान्नंवहिःसंध्याह्युपासितागृहेषुप्राकृतीसंध्यागोष्ठेशतगुणास्मृता॥न

श्रीः

३६

दीषुशतसारुस्त्री अनंशिवसंनिधौ ॥ प्राकृती एकगुणा ॥ व्यासः ॥ वहिसंध्यादशगुणा गोष्ठे प्रश्रवणादिषु ॥ रवा
 ततीर्थेशतगुणा सारुस्त्री जाह्नवी जले ॥ संध्याकालपरिमारा माह ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ द्वासहस्री हिसततंदिव
 सानां यथाक्रमं ॥ संध्यामुहूर्त्तमात्रं तु द्वासे हृद्धौ च सा समा ॥ प्रातः संध्यां यं संध्या सर्वर्तुषु च दंडद्वयमेव भवतीति
 ॥ तथा ॥ संधौ संध्यामुपासीत नास्तगेनोक्तैरवोः ॥ संधाविति पूर्वविधानात् नास्तगइतिसंधिरूपमुहूर्त्तौ द्वे निवे
 धानुवाहकं ॥ सतिसंभवे सादित्यामारभेतेत्येवं परं वाक्यं क्रमकालमाह ॥ संवर्त्तः ॥ प्रातः संध्यां सनक्षत्रामुपासी
 त यथाविधि ॥ सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्द्धास्तमितभास्करां ॥ आदित्यपदमस्तमयात् प्राक् पूर्णविम्बपरं ॥ समाप्ति
 कालमाह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ जपन्नासीत सावित्री प्रत्यगातारकोदयात् ॥ संध्यां प्राक् प्रात्मेवं हिति छेदादित्यदर्श

आ. ६
३१

नात्प्रत्यक्षश्चिमाभिमुखः प्राक्पूर्वाभिमुखः ॥ आसीतेतिसायं जप आसीनत्वा र्थं तिष्ठेदिति प्रातर्जप कृत्वा
र्थं मध्याह्नं संध्या जपे प्यूर्ध्वं तैव ॥ तिष्ठेद्दोदयनात्पूर्वं मध्यमामपि शक्तित इति हं दोगपरिशिष्टात् ॥ स्नानोत्तरत्वं
मध्याह्नं संध्यायाः प्रागेवोक्तं ॥ मनुः ॥ अथ यो दीर्घसंध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ प्रज्ञायशश्च कीर्तिं च ब्रह्मव
र्चसमेव च ॥ दीर्घसंध्यत्वं प्रातस्तदया वधि जपेन ॥ सायं च नक्षत्रावधि जपेन ॥ एतच्च गुणफलमिति ॥ वाक्या
न्तरेऽपि ॥ सूर्यनक्षत्रयोरवधित्वं फलार्थं ॥ एकमूलत्वानुरोधात् ॥ अथ वा सूर्यनक्षत्रयोः प्राक्कालोऽपि नित्यज
पांगतया बोध्यते न तु तत्कालस्य सावित्री जपेनाभिव्याप्तिरित्यत्रापि तात्पर्यं ॥ ऊभयपक्षेऽपि कामना विरहे विहि
तदशादिसंख्यादरः ॥ कामिनस्तु दीर्घसंध्यत्वश्रवणाज्जपेन कालव्यासावेव तात्पर्यं ॥ अत्र च जपदीर्घत्वेन दी

कर्तव्यः १

मनुयाश्च लक्ष्यवचनमुभयपक्षं = २

श्रीः
३१

र्धसंध्याभिधानात् जपेन संध्याकर्म समाप्तिरिति मंतव्यं ॥ उभे संध्ये जपन् जप्यमुपासीत यथाविधीत्यादिना नावा
क्येषु सावित्री जपस्य संध्यांतर्गमः स्फुटः ॥ एवमजपे प्रत्यवायश्रवणंतदभिप्रायकमेव फलश्रुतेस्तु सावित्री जपः
पृथगपीति ॥ अधमर्षणसूक्तस्यापोहिष्ठेति ऋचस्य द्रुपदायाश्च ऋष्यादिकमुक्त्वा ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ स
वं ज्ञात्वा तु मंत्राणां प्रयोगं वेद्विजोत्तमाः ॥ संध्यामुपासयेद्यद्यथावत्तं निबोधत ॥ अत्राहुः ॥ सर्वेषामेव मंत्रा
णामादौ ऋष्यादिकं स्मृत्वा पश्चात् संध्याप्रयोगः ॥ तदयुक्तं ॥ एवं ह्यंगभूतेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषां
मंत्राणामानन्तर्येन्यायगतं वाध्येत् ॥ अंकारस्य सप्तव्या तृतीनां गायत्र्याः शिरसश्च ऋष्यादिकं स्थानांतरे यो
गियाज्ञवल्क्येन कथितमिति कथं तत् पूर्वभावः किंचात्राधमर्षणसूक्तस्य ऋष्यादिकं प्रथममुक्तं तदेव प्र

आ.द
३८

थमं स्यात्॥ तस्मात्ज्ञात्वेति प्रयोगाद्दृष्टानं प्रयोगकाले सौकर्यार्थं। अथवा ज्ञात्वोपासयेदिति प्रत्येक
मभिसंबंधः। तेन तत्तन्मंत्रस्य ऋष्यादिकं तत्तन्मंत्रप्रयोगात्प्राक् ज्ञातव्यमिति सिध्यति॥ प्रागव्याहृतिसा
वित्री शिरसांच मिलितानामेव प्राणायामे विनियोग इति तेषां मिलितानामेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा प्राणायामः॥ ओंकारस्यैव
तवर्गा कथनं सावित्र्याश्चाग्निमुखकथनं स्तुतिः विनियोगाभावात्॥ आर्षे ह्येव देवत्वं विनियोगस्तथैव च॥ वेदि
तव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषत इत्यादिनां स्थानेषु चतुर्णां मेवाभिधानात्॥ अत्र ऋष्यादिस्मरणोपाधिकस्यैव
क्रमो ग्राह्यः स्थानांतरेऽप्यनेनैव क्रमेण ऋष्यादि चतुः कथनं एवं पंचविधं योगं जप्य कालेष्वनुस्मरेत्॥ दोमे च
तज्जले योगे स्वाध्याये याजने तथेति ब्राह्मणांतर्भावेन पंचविधत्वं प्रकारांतरं॥ अधिकफलार्थं वा॥ इदं च

नित्यब्रह्मयज्ञे = १

ब्राह्मणो नाम वेद = १

श्रीः
३८

ऋष्यादिस्मरणां यत्र मंत्रे प्रामाणिकं ततः प्राक् प्रयोग एव कर्तव्यं ॥ संध्योपक्रमे ॥ व्यासः ॥ स्मृत्वांकारं च गायत्री
निबध्नीयाद्धिखांततः ॥ पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्कंधौ च संस्पृशेत् ॥ यदि तस्मिन्काले मुक्तशिखः स्यात् तदा तेन मं
त्रेण शिखां बध्वा चामेदित्यर्थः ॥ न तु समंत्रकत्वार्थं पूर्ववद्वापि शिखामोचनीयेति भ्रमः कार्यः ॥ ह्दोगपरिशि
ष्टे ॥ सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्याद्वाचमनक्रियां ॥ सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥ सोपग्रह इति
कुशान् कृत्वेति पूर्वोक्तकुशत्रयसमीपेऽग्निमकर्मोपयुक्ताः कुशाधर्तव्या इत्युक्तं तत्र कुशस्याकांक्षितत्वात् ॥
उपगृह्यत इति व्युत्पत्ति संभवाच्च ॥ पवित्रं ॥ अनंतरं गर्भिरांसाग्रं कौशं द्विदलमेव च ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवि
त्रं यत्र कुत्रचित् ॥ अनेनैव लक्षितं द्रुत्वाः प्रचरणीयास्तु कुशादीर्घास्तु वर्दिषः ॥ दर्भापवित्रमित्युक्तमतः सं

आ. ६
३९

ध्यादिकर्मणि। अस्यार्थः। यतः प्रचरणादौ द्रुत्वादिविधिस्ततः संध्यादौ विशेषविध्यभावाद्दर्भमात्रमेवाङ्गं॥ न तु प
वित्रलक्षिणमेतत्॥ पूर्वलक्षणवाधात्। अत इत्यनन्वयाद्वाक्यभेदापत्तेश्च॥ अत एवाचमनात् प्रागेव पवित्रधार
णं। आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः नो हि ह्यंतु भवेत्तत्तु भुक्त शेषंतु वर्जयेदिति लघुहारीतदर्शनाद
ग्रिमजपोपपुक्तकुशात्रयधारणमपि दक्षिणकरे पवित्रधारणावसर एव कुर्वेति। अविस्मृद्वैतत्॥ लघुहारी
तः। दर्भदीना तु या संध्याय च दानं विनोदकं॥ असंख्यातं वयज्जप्तं तत्सर्वं निःफलं भवेत्॥ योगियाज्ञवल्क्यः
॥ ऐशान्यभिमुखो भूत्वा अचिः प्रयतमानसः॥ आचान्तः पुनराचामेद तमित्यभिमंत्र्य तु॥ आंतरं अध्याति ह्ये
वमन्नपानमलीकृतं॥ तथा॥ पूर्वी संध्या तु गायत्री सा वित्री मध्यमा स्मृता॥ या भवेत्पश्चिमा संध्या सा तु देवी सर

श्रीः
३९

स्वती॥ रक्ताभवति गायत्री सा वित्री शुक्लवर्णिका॥ कृष्णा सरस्वती श्रेयासंध्या त्रयमुदाहृतं॥ कामधेन्वा दोतु
श्वेता भवति गायत्री सा वित्री रक्तवर्णिकेति पाठः॥ एतच्च संध्या रूपकथनं ध्यानार्थं स्तुतिमात्रपरं वा गायत्री का
लत्रयेऽपि शुक्लवर्णे विध्येयेति वक्ष्यते॥ या संध्या सा च गायत्री त्रिधा भूत्वा व्यवस्थितेति अभेदाभिर्धनं स्तुतिः॥ पा
रमार्थिकेऽप्यभेदे ज्योतिषक्रमे शुक्लाया एव ध्यानं॥ वृक्षस्यतिः॥ वद्धासनं नियम्य स्वं स्मृत्वा त्रय्यादिकं ततः॥ सं
निमीलितदृष्ट्यो नीघ्राणायामां समभ्यसेत्॥ आसनं पद्ममर्द्धासनं वा पितृया स्वस्तिकमासनमिति वायुपुराणे
क्तं॥ स्वं आत्मानं नियम्या सूनिति पाठे घ्राणायामपदं मंत्रपरं॥ अत्र हं दोषपरिशिष्टे॥ रक्षांते वारिणात्मनं
परिक्षिप्य समंततः॥ रक्षाकार्येति शेषः अंतश्चादृश्यादावपि शाक्तत्वात् शिष्टाचारानुरोधे घ्राणायामादा

आ. ८
४०

वियं रक्षा कार्ये त्यर्थः ॥ कामधेनो तु प्राणायामानंतरमेव लिखितं ॥ शंखवशिष्ठांगिरोदस्यति पेठी नसि
बोधायना ॥ स व्याहृतिं स प्रणवां गायत्री शिरसा सरु ॥ त्रिः पठेदायत प्राणः प्राणायामस उच्यते ॥ व्याहृतं व
हं दोगपरिशिष्टे ॥ भूराद्यास्तिस्त्रैतामहा व्याहृतयोः व्ययाः सरुर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥ आ
यो ज्योतीरसो मृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरिति शिरः ॥ प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदं ते च शिरसस्तथा ॥ एता एतां सरु
नेन तथैभिर्दशभिः सरु ॥ त्रिः पठेदायत प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ प्रतिप्रतीकं ॥ सप्त व्याहृतीनां गायत्र्याः
शिरसश्चादावित्यर्थः ॥ एवं शिरोऽंतः प्रणवमादाय दश भवंति ॥ एता महा व्याहृतीः एतां गायत्री अनेन शिर
सा एभिः प्रणवैरायत प्राणः नियतवातः नियमश्च पूरके आदानमेव कुंभके धारणमेव रेचके त्याग एवेत्येवं सरु

श्रीः
४०

पः॥योगियाज्ञवल्क्यः॥पूरककुंभकरेवकेःप्राणायामस्त्रिलक्षणीज्ञेयः।त्रिलक्षणास्त्रिविधः॥एतच्चयोगि
याज्ञवल्क्यएवपौर्वापर्यपरामर्शइत्युक्तं।एवंचप्रत्येकमेवप्राणायामत्वात्प्रत्येकमेवत्रिराष्टतोमंत्रपाठः॥
एतावन्तेवप्राणायामत्रयसिद्धिरिति॥अतएवततोत्तःशुद्ध्यतित्रिभिरित्युपसंहारः॥आदानंरोधमुत्सर्गवायो
स्त्रिस्त्रिःसमभ्यसेदितिव्यासोक्तो नवधाभ्यासः॥पक्षांतरं॥त्रिविधंकेचिदिदं तितथैवतवधापरेइत्यनेनाप्य
भिधानात्॥तथा॥नासिकाकृष्टश्वासोध्यातःपूरकउच्यते।कुंभकोनिश्चलश्चासोरिच्यमानस्तरेवकः
॥नीलोत्पलदलश्यामंनमिदेशेप्रतिष्ठितंवतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणैवचिंतयेत्॥कुंभकेनहृदिस्थानेध्या
येच्चकमलासनं।ब्रह्मारांरक्तगौरांगंवतुर्वक्त्रं पितामहं॥रेवकेनश्वरंध्यायेत्तलाटस्थंमहेश्वरं।शुद्ध

आ. ८
४१

स्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनं ॥ पूरकं रोत्यादौ तृतीया सप्तम्यर्थे कालोपलक्षणात्वात् । गौरसर्वगमिति
पाठे । गौरपदं रक्तपरं नानार्थत्वात् ॥ तथा च व्यासः ॥ रक्तं प्रजापतिं ध्यायेदिति ॥ मात्राभेदान्मृदुमध्योत्तमत्वं
योगिप्राणायामविषयं ॥ संध्याप्राणायामकालस्य मंत्रपाठेनेवावच्छेदात् ॥ पूरककुंभकरेचकैर्मिलित्वैकः
प्राणायामः ॥ कुंभकमात्रएव तु मंत्रपाठइत्याद्यसत्यक्षानिरासश्छंदोगाद्विकेतुसंधेयः ॥ योगियाज्ञवल्क्यः
॥ प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेत्प्रयतोपि सन् ॥ अंतरं शुद्ध्यते यस्मान्न स्मादावमनं स्मृतं ॥ हेतुनिर्देशः सर्व
स्मिन्नेव प्राणायामे आचमनप्राप्त्यर्थः ॥ दुलायुधनिबंधेतु ॥ प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य अग्नि
श्च मामन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मामन्युश्चेति प्रातरिति वौधायनवाक्यमाचमनमंत्रे प्रमाणमुक्तं

श्रीः
४१

एतच्च वाक्यं संध्या प्राक्कालीन प्रोक्षणात् प्राक्श्रुतं तस्मात्प्राणायामानंतरा च मनस्य मंत्रसंबंधे आचारस्य
वप्रमारां ॥ अतएव मध्याह्नेऽपि मंत्र इति केचित् ॥ प्रातः सूर्यश्च मे तुत्कासाय मग्निश्च मेति च ॥ आपः पुनंतु
मध्याह्ने कुर्यादा च मनंतत इति राजाद्यलिखितं ॥ मैत्रायणी गृह्यपरिशिष्टे च न प्रमारा मादुः प्राणायामा
नंतर मापो हिष्ठेत्यादिना मार्जनमाह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ प्राणाना यम्य संप्रोक्ष्य च वेना ह्वेते नतु ॥ विभागमाह
॥ व्यासः ॥ विप्रुषोष्णे क्षिपेन्मूर्द्धि अधीय स्य क्षयाय च ॥ प्रकारमाह ॥ हृंदोगपरिशिष्टे ॥ शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकविंदुभिः ॥ यत्तु योगियाज्ञवल्क्ये ॥ न सार्द्धं च पाधः प्रक्षिप्य सार्द्धं च योर्द्धं प्रक्षिपेदिति
च वेर्विभाग उक्तः स प्राचीनमार्जने ॥ एवं स मार्जनं कृत्वा वाह्य शुद्ध्यर्थं कारसां ॥ अथाभ्यंतर शुद्ध्यर्थं

आ.द

४२

प्राणायामान्समभ्यसेदिति उपसंहारात्॥ एतच्च संमार्जनं स्नाना सामर्थ्ये संध्यानुकूलशौचार्थमेव। वाह्यशु
द्धार्थकारणमिति श्रवणात्॥ अधिकफलार्थे वा॥ अतएव वदुभिरननुष्ठानमनावश्यकत्वात्॥ कल्प्यांत
रं वेति परिभाष्यं॥ प्राणायामानंतरं मार्जनं संध्यांतर्गतमिति दर्शितमेव॥ अयमपि संध्यामंत्रक्रमे प्राणायाम
मंत्रानंतरं मार्जनमाह॥ ॐ कारं व्याहृतीः सप्त गायत्री शिरसा सरु॥ आपो हि छात्रा च स्तिस्रः सूक्तं वै वा घमर्ष
णमिति॥ अत्र यद्यप्यापो हि छानंतरं मघमर्षणमुक्तं तथापि मध्येद्रुपदा बोद्धव्या। सर्वत्र मार्जनं कर्म अल्लिंगा
नामुदाहृतं इति॥ अनंतरं द्रुपदा न्यव्यादिकमुत्का॥ अपः पुराणाः समादाय त्रिः पठेत् द्रुपदामृचंततो यं मूर्द्ध्नि विन्यस्य
सर्वपापैः प्रमुच्यते इति॥ द्रुपदा प्रयोगमुत्का एवं ज्ञात्वा तु मंत्राणामित्यादिना संध्याभिधानात्॥ एवं चोक्त एव द्रुपदा

श्रीः

४२

प्रयोगः संध्यायां ग्राह्यः प्रकारांतरेऽप्रमाणाभावात्॥ अधमर्षणप्रयोगरक्तद्वंद्वो गपरिशिष्टे दर्शितः॥ करेणो हृत्य
सलिलं घ्राणमासज्यतत्र च॥ जपेद्दनायतासुर्वीत्रिः सकृद्वाधमर्षणं इति॥ अनायतासुर्वेति विकल्पवत्नादाय
तासुरपि॥ आयतासुपक्षे सकृत् अनायतासुपक्षेत्रिरिति व्यवस्थितविकल्पः॥ शंखः॥ उपस्थोत्ततः पश्चान्मं
त्रेणानेन धर्मतः॥ अंतश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योतीरसो मृतं॥ प्राणायामा
नंतरं आचमनविधानात्॥ आयतासुपक्षे शंखोक्तवचनमुपसंरुर्त्तव्यमिति केचित्॥ एतच्चाचमनं मार्जनानंतरं श्रु
तमपि त्रय्यंतरोक्ताधमर्षणानंतरं मनुष्येयं शंखेनाप्यनंतरं सूर्याजलिदानाभिधानादुपस्थानात्प्राक् द्वंद्वो परिशि
ष्टे॥ उत्थायार्कं प्रति प्रोदुते त्रिकेणां ज्जलिमंभसः प्रोदुते क्षिपेत्॥ त्रिकेणाप्रणवो भूभुवः स्वश्च गायत्री चतुर्थीयका इ

आ. ६

४३

त्यनेनैव प्रागुक्तेन। अंजलिमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् अंजलित्रयदानमशुद्धं॥ कात्यायनः॥ पुष्पाणां पुष्पमिश्राणि
ऊर्ध्वं क्षिप्त्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षेत॥ उद्यंतमुद्यंतं चित्रंतं चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति जप रूपमुपस्थानं अ
त्र मध्याह्नं मंजलो स जलपुष्पश्रवणात्॥ विष्णुपुराणादौ तोयमात्रश्रवणमुपलक्षणां॥ प्रातः सायं विप्रयं वा॥ तथा च
तैत्तिरीयश्रुतिः॥ ब्रह्मवादिनः सूर्याभिमुखः संध्यायां गायत्र्यभिर्मंत्रिता अप ऊर्ध्वमुक्षिपंत्य एता आपो वज्रीभू
ताः तानिरक्षांसि मंदेरु रुरोदीपे प्रक्षिपंत्य तत्प्रदक्षिणां प्राक्कामंतितेन पाप्मानमवधुन्वंति उद्यंतमस्मं यांतमा
दित्यमभिधाय न ब्राह्मणो विद्वान्सकलं भद्रमश्नुत इति॥ तथा चोर्ध्वबाहुविधानात्॥ तदसंस्कृतपाह्निर्वा एक
पादोर्ध्वपादपि॥ कुर्यात्कृतांजलिर्वापि ऊर्ध्वबाहु रथापि वा इति हं रोगपरिशिष्टीयमुपस्थाने कृतांजलित्वं सा

श्रीः

४३

यंप्रातर्विषयमेव॥ उदीक्षेतेतिसूर्याभिमुखत्वेतात्पर्यं। तेनमेघादिद्वंद्वेनेपिसंमुखमुपतिष्ठेत्॥ उपस्थायेत्युपसंहरा
रात्गायत्र्याचजपितयेवोपस्थानं। मंत्रकरणकंदिदेवताज्ञानमुपस्थानं॥ तच्चजपेपिसंभवति॥ अनर्थपर
एवोच्चारणोजपदमितिप्रापिकं॥ अन्यत्रार्थपरत्वेप्रमाणाभावात्॥ अतएवयथाशक्तीति॥ नानाजपसंख्यासंवात ५३
॥ युक्तंचैतत्॥ पृथक्कात्यायनेनजपानभिधानात्॥ अथ्यंतरसंवादाच्चेति॥ याज्ञवल्क्यः॥ स्नानमहर्षेर्वैमंत्रिर्मा
र्जनंप्राणसंयमःसूर्यस्यचाप्युपस्थानंगायत्र्याःप्रत्यहंजपइति॥ मार्जनप्राणसंयमनयोःपाठेक्रमोनग्राह्यः
॥ प्राणायामादेःसंध्याप्रयोगेपलक्षणार्थत्वात्॥ एवंकात्यायनेनापिप्राणायामानंतरमुपस्थानाभिधानंसंक्षेपा
त्॥ गायत्रीजपेयोगियाज्ञवल्क्यः॥ प्राणवोभूर्भुवःस्वश्वांगानिहृदयादयःत्रिरावर्त्यततःपश्चादूर्ध्वद्वंद्वश्चदे

आ. ६

४४

वतं॥ विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै॥ रूपमाह॥ श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कोशो यवसना तथा॥ श्वेतेर्विलेपनेः
पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता॥ आदित्यमंडलस्था च ब्रह्मलोकगताथवा॥ अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा॥ आवा
ह्यपुष्पानेन तेजोसीति विधानतः॥ तत्रावाह्यवज्रस्वाचनमस्तु त्वविसर्जयेत्॥ गायत्रीमधिकृत्य शतपथश्रु
तिः। तस्या उपस्थानं॥ गायत्र्यस्यैकपदी द्विपदी चतुःपद्यपदसि नहि पद्यसे। नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोर
जसे सावदोमाप्रपदिति यं द्विष्मादसावसे कामो मासमद्दीति न देवास कामसमृद्धये॥ यस्या एवमुपतिष्ठते उ
पस्थानं वै तत् जपात् प्राक्॥ तथा च बोधायनः॥ उपतिष्ठेद्वा एतां देवीं तुरीयेण पदेन। अथाप्युदाहरंति। गायत्र
स्यैकपदी त्रिपदी चतुःपद्यपदसि नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजस इत्यथेनां जपतीति॥

श्रीः

४४

अथापीत्यादिनातुरीयपदस्वरूपकथनं। एवंच श्रुतावपि परोरजस इत्यंती मंत्रः॥ अग्रे चार्थवादः। इदं च बोधाय
नवाक्यं राजाद्यलिरिवितमपि बहुजनसंमतत्वाल्लिरिवितं॥ जप्यमाहुः॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ ॐकारः पूर्वमुच्चा
ये भूर्भुवः स्वस्ततः परम्॥ गायत्री प्रणवश्चांते जपोऽप्येवमुदाहृतः॥ एवं गायत्र्या दो द्वितीयोंकारोच्चारणमंतिमो
कारत्यागश्च युक्तः॥ मन्वादावप्यंतिमोकारांतर्भावात्॥ यमः॥ सरुस्त्रपरमां देवीं शतमध्वां दशावराम्॥ गायत्री
तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम्॥ अत्र बोधायनः॥ शतकृत्वोपरिमितकृत्वो वा दशावरां। अपरिमितकृ
त्वः दशोपरिशताद्वर्गनियतसंख्यमित्यर्थः॥ गोभिलः॥ कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत्॥ गाय
त्र्यग्निमुखी प्रोक्ता तस्मादुत्थाय तां जपेत्॥ हरिस्पतिः॥ मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः। उपस्थानं ततः

आ. ६

४५

पश्चात्सावित्री जप कथ्यते ॥ मार्जनमत्र स्नानांगभूतमपेक्षितं यतस्ततः ॥ जले स्थले च ॥ एवं च प्राणायामस्य संध्यांतर्ग-
तस्य जले विधानादुपस्थानपर्यन्ता संध्या जलेष्वस्य मते ॥ गायत्री जपस्तु स्थल एवोक्तः कात्यायनेनोत्तीर्य प्राणायाम-
मादिकमुक्तं ॥ नरसिंहुपुराणे पिस्नानानंतरं तर्पणात् प्रागुक्तं ॥ दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राञ्जुखः सुसमाहितः ॥ प्राणायामं
स्तु कुर्वीत यथाशास्त्रमतं द्रितः ॥ जपेद्दूरदूरः स्नात्वा सावित्री जपवितर्दिजः ॥ अथ पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा भानवे चो-
र्ध्ववाकुकः ॥ रुद्रं च जपेन्मंत्रं चित्रं तच्च क्षुरित्यपि ॥ प्रदक्षिणमुपाहृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुमिति ॥ अत्र दर्भेष्विति श्र-
वणात् स्थल एव संध्या करणमुक्तं ॥ जपानंतरमुपस्थानं प्रकारांतरमेतत् ॥ बोधायनेऽपि दर्शनात् ॥ हारीतः ॥ प्रणवो व्या-
हृतिः सावित्री चेति सावित्री जपन् पापेभ्यो मुच्यते ॥ शतं जप्त्वा मानसात् पूतो भवति सरु संजप्त्वा वा कृतात् पूतो भ-

श्रीः

४५

वति॥यमः॥नतथावेदजप्येनपापंनिर्हरुतिद्विजः॥पथासावित्रीजप्येनसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ ॥अथजपविधिः॥
तत्रशंखः॥कुशह्वामासीनःकुशोत्तरायांवाकुशपवित्रपाणिरुदञ्चुरवःसूर्याभिमुखोवाअक्षमालामादायदेव
तांध्यायन्जपंकुर्यात्॥सुवर्णमणिमुक्ताफलस्फटिकपद्माक्षेंद्राक्षरुद्राक्षपुत्रंजीवकानामन्यतमामक्षमालांकुर्या
त्॥कुशग्रंथिहृतांवारुस्तोपयामैर्वागणयेत्॥देवतांध्यायन्नितिदेवताध्यानस्यजपांगतयाविधानात्॥यत्रनदेवता
विशेषविधिस्तत्रापिमंत्रप्रकाश्यादेवताध्येया॥रुस्तोपयामःॐगुलीनमनंदेशमारु॥योगियाज्ञवल्क्यः॥गृहेत्वे
कगुणंजप्यंनद्यांतुत्रिगुणंस्मृतम्॥गवांगोष्ठेशतगुणमग्न्यागारेशताधिकं॥सिद्धक्षेत्रेषुतीर्थेषुदेवतायाश्चसन
निधौ॥सरुसंशतकोटीनामनंतंशिवसन्निधौ॥तथा॥तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोर्क्कंजपंकुर्यात्समाहितः॥अन्यथाप्राञ्चु

आ. ६

४६

खः कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ प्राकूलेषु कुशेष्वेव मासीनश्चासने शुभे ॥ नात्युद्धृते नातिनीचे दर्भपाणि सुसंयतः
॥ स्फटिकेन्द्राक्षसद्राक्षपुत्रं जीवसमुद्भवैः ॥ अक्षमालादिकर्तव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ॥ प्राकूलेषु प्रागग्रेषु दीर्घ
कालीनफलार्थजपे भक्ष्यमाह ॥ शाकयावकभेक्ष्याणि पयोमूलफलानि च ॥ दधिसर्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्तं ह्युत्त
रोत्तरम् ॥ चरवो ह्युपवासश्च भेक्ष्यं नक्तमयाचितं ॥ विशाशृंगाटशालूकरुविष्यान्तानि यानि तु ॥ एतान्यनुव्रतान्या
हुः शास्तानि जपकर्मणि ॥ पुनर्भेक्षोपादानं प्रशंसार्थं ॥ अत्र शाकादीनां विकल्पा इक्ष्यविशेषेण जपारंभे स
कादशुपवासोपिन कर्तव्य इति हरिहरः ॥ एतान्यनुव्रतानीत्युपसंहारादितरव्यावृत्तौ तात्पर्यम् ॥ एषां तु विकल्पः
समुच्चयो वेति नास्था ॥ जप्यमाह मनुः ॥ वेदमेव जपेन्नित्यं यथा कालमतं द्रितः तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मो न्यु

श्रीः

४६

व्यते ॥ वेदमेवेत्यावश्यकाभिप्रायम् ॥ फलाधिक्यार्थे वा परमो धर्म इत्युपसंहारात् ॥ अतो न पौराणकादिमंत्रजपे निषे-
धः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणां ॥ वेदस्य द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ विष्णुः ॥ स्नातश्च
पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् ॥ विशेषतः सावित्रीं पुरुषसूक्तं वा ॥ नेताभ्यामधिकमस्ति ॥ शंखः ॥ नाद्यमर्षणात् परमं त-
र्जलेन व्याहृतिभ्यः परं ह्येतेन सावित्र्याः परं जप्ये ॥ मनुष्यमशंखवसिष्ठद्वारीतयोगियाज्ञवल्क्याः ॥ जप्ये नैव तु सं-
सिद्धे द्वाह्मणो नात्र शंसयः ॥ कुर्यादन्यं न वा कुर्यान्मैत्री ब्राह्मण उच्यते ॥ अंगिराः ॥ प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे
प्रत्यवस्थिताः ॥ वाङ्मयः प्रणवः पूर्वमभ्यसेत्प्रणवं ततः ॥ नरसिंहपुराणे त्रिविधो जप यज्ञस्यात्तस्य भेदं निबोध-
त ॥ वाचिकश्च रुपांश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ॥ त्रयाणां जप यज्ञानां श्रेयान्म्यादुत्तरोत्तरः यत्तु च नीचस्वरितैः

आ. ६.

४७

स्य ष्टशद्वदक्षरैः। मंत्रमुच्चारयेत् व्यक्तं जपयज्ञः स वाचिकः। शनैरुच्चारयेन्मंत्रमीषदोष्टौ प्रचालयेत्॥ किंचिच्छब्दं स्व
यं विद्यात् ऋपांशुः संप्रः स्मृतः ध्येयापदक्षरश्रेणी वर्णाद्वर्णपदात्पदं॥ शब्दार्थचिंतनाभ्यासः स उक्तीमानसो जपः॥ स
वं च त्रिविधस्यापि जपस्य विधानात्। नोच्चेर्जप्यंबुधः कुर्यात्सावित्र्याश्च विशेषत इति शंखोक्तमल्पफलाभिप्रायं॥ ध्याये
त्तमनसा मंत्रान् जिह्वोष्ठं न विचालयेत्॥ न कम्पयेद्दिशो ग्रीवं दंतान् नैव प्रकाशयेदिति योगियाज्ञवल्क्यस्योक्तं मानस
जपविषयं॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ न चक्रमन्नचरुसन्नपार्श्वमवलोकयन्॥ नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृत्तशिरास्तथा
॥ न पदापादमाक्रम्य न चैव हितथाकरो। न चासमाहितमनान्न च संश्रावयन् जपेत्॥ न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीना
चरेद्बुधः। व्रतादृतेनार्द्रवासानैकवासा समाचरेत्॥ न जीर्णो न नलीने न परिक्षिप्तेन वा जपेत्॥ यक्षराक्षसभूतानि

श्रीः

४७

सिद्धविद्याधरोरगाः॥रुरंतिप्रसभंयस्मात्तस्मादुप्तं समाचरेत्॥ जपकालेन भाषेत व्रतहोमादिकेषु वा॥ एतेष्वेवावस
क्तं तु पद्यागद्वे द्विजोत्तमः॥ अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत्॥ तूष्णीमासीत् पारवंडचां डालपतितादिकान्
॥ दृष्ट्वा ताचार्यं पश्य श्याभाप्य स्नात्वा पुनर्जपेत्॥ न वै विहितया करो पदाक्रमेति शेषः॥ एतेष्वेवावसक्तं जपादिषु प्रवृत्तं
॥ तथा॥ यदि वा ग्यमलोपं स्यात् ज^{पा}दिषु कथंचन॥ व्यादुरे द्वै त्वं मंत्रं स्मरेद्वा द्विष्टुमव्ययम्॥ बौधायनः॥ काषायवासाः
कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान्॥ न तद्देवगमं भवति रुक्मं कथंचन द्विविः॥ व्यासः॥ आर्द्रवासाश्च यः कुर्यात् जपं होमं प्र
तिग्रहं॥ सर्वतद्राक्षसं विद्यावर्द्धिजानुचयत्कृतं॥ वसिष्ठः॥ जपहोमोपवासेषु धीतवस्त्रधरो भवेत्॥ अलंकृतः अचि
मौनी आर्द्रादौ विजितेन्द्रियः॥ आदिशद् उक्तेतरक्रियाप्राप्त्यर्थं॥ संकोचे प्रमाणाभावात्॥ विहितसर्वकर्मसु जितेन्द्रि

आ.द

४८

यः। लघुहारीतः॥ जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृतर्पणे॥ अश्वन्यंतुकरंकुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः चित्तौदर्भाः पथि
दर्भाः येदर्भायज्ञभूमिषु॥ स्तरणासनपिंडेषु तान् कुशान्परिवर्जयेत्॥ पिंडार्थं ये स्तृता दर्भा येः कृतं पितृतर्पणं मूत्रो
द्विष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते॥ नीवीमध्ये च येदर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः॥ पवित्रांस्तान्विजानीयात् यथा काय
स्तथा कुशाः॥ अत्र गृह्यपरिशिष्टं॥ अमेध्यलिप्ता येदर्भास्तेषां त्यागो विधीयते॥ तर्था॥ दर्भाः कृत्वा जीनं मंत्रा ब्रा
ह्मणा रुविरग्नयः॥ अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः॥ यातयामंचिरतनत्वेन कार्याक्षमम्॥ मरीचिः॥ मा
सेनभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयोमतः॥ अयातमासास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः एवं च विष्टौ सुप्ते कुशानोत्पाटनी
या इती प्रसिद्धिरसमीचीनैव हं ह्येगपरिशिष्टे॥ यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरंगं न बोध्यते॥ दक्षिणस्तत्र विज्ञेयकर्म

श्रीः

४८

गां पारगः करः॥ यत्र दिक् नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मणि॥ तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्रो सौम्या पराजिता। आसीन
उर्ध्वः प्रहोवानियमो यत्र नेदृशः तदा सीनेन कर्तव्यं न प्रद्वेगानतिष्ठता सौम्या उत्तरा॥ अपराजिता ऐशानी तथा सदोष
वीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन तु॥ विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतं॥ सदेति श्रवणात्कर्मकाले अकर्मकाले वा
यत्र निवीत प्राचीनावीतयोर्न विधिस्तत्र सर्वत्रोपवितं॥ एवं च यत्र देवकार्योद्देशेनोपवीतित्वं श्रुतं॥ तत्रापि देवमुपलक्ष
णं पितृमनुष्यकार्यातिरिक्तं सर्वदेवमिति॥ गोभिलः॥ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोवधां यमव्यं से प्रतिष्ठापयति दक्षिणं क
क्षमवलं व्यभवत्येवं यज्ञोपवीती भवतीति॥ सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोवधापदक्षिणं से प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलं व्यभ
वत्येवं प्राचीनावीती भवति॥ मनुः॥ निवीती कंठसज्जन॥ वायुपुराणे॥ क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः भ

आन्

४९

वंति हि ह्यथा तस्य क्रियां सर्वान संशयः ॥ बौधायनः ॥ कर्मयुतो नाभेरधः स्पर्शनं वर्जयेत् ॥ हृदोगपरिशिष्टे ॥ पितृमंत्रानु
द्रवणे आत्मा लंभे अवेशरो ॥ अधो वायुसमुत्सर्गे प्रहसे नृतभाषणे ॥ मार्जारमृषिकास्पर्शे आकुष्टे क्रोधसंभवे नि
मित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥ अनुद्रवणे रुच्चारणे ॥ आत्मा लंभे हृदयस्यैव ॥ मार्जारस्पर्शे त्रिमार्जारकृतस
वस्वयंकृते स्नानस्योक्तत्वात् ॥ योगिप्राज्ञवल्क्यः ॥ रोद्रपैत्र्यासुरां मंत्रास्तथा चैवाभिचारिकान् व्याहृत्या लभ्यचा
त्मानमपस्पृष्ट्वा न्यदाचरेत् ॥ पूर्ववाक्ये पित्र्यमंत्रानुद्रवणे आत्मा लंभे चाचमनदर्शितं ॥ अपः स्पृष्ट्वा चमनमेव या
ज्ञिकसंप्रदाये जलस्पर्शमात्रं मेवां पूर्वत्राप्यपः स्पृशेत् इति पाठस्तेषां जलस्पर्श एवा विवादः ॥ परिधानाद्वदिः क
क्षानिवद्धासुरी भवेत् ॥ धर्म्ये कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ तथा ॥ नाचरेत्कस्यचित्पीडां कर्मणा मनसा

ना ३

श्रीः

४९

गिरा॥ आचरन्मभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि नाचरेत्॥ तथा॥ विधिहीनं भावदुष्टं कृतमशुद्धया च यत्॥ तद्धरक्ष्यं सुस्तम्भ
मूढस्य ह्यकृतात्मनः॥ तथा॥ प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेता धरेषु यत्॥ स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णमिति रुश्रुतिः॥ अ
ध्वरेष्मिति वैदिककर्ममात्रपरम्॥ ॥ अथ संध्याप्रयोगः॥ वामे बहून्कुशान् दक्षिणे पारणौ पवित्रं कुशत्रयं बध्त्वा
सप्रणवा गायत्र्या शिखां बद्ध्वा ऐशान्याभिमुख आचम्य ऋतमित्यभिमंत्र्य पुनराचामेत्॥ ततो वारुणात्मानं वेष्टयित्वा
सप्रणावगायत्र्या रक्षां कुर्यात्॥ ततः ॐ कारस्य ब्रह्मात्रा विर्गायत्री ह्रं दोऽग्निर्देवता शुक्लो वर्णः सर्वकर्मारंभे वि
नियोगः॥ सप्त व्याहृतीनां प्रजापतिः त्रिभिर्गायत्र्युक्लिगनुष्टुप् पृथुती पंक्तिः त्रिष्टुप् त्र्युगल्यश्चंद्रा मित्राग्निवाय्वा
दित्यष्टरुस्पतिवरुणोन्द्र विश्वे देवा देवता अनादिष्ट प्रायश्चित्ते प्राणायामे विनियोगः॥ गायत्र्या विश्वामित्रा

आ.द

40

षिस्त्रिपदायत्री हं हः सविता देवताः ग्निर्मुखमुपनयने प्राणायामे विनियोगः ॥ शिरसः प्रजापतिः त्रिष्विस्त्रिपदाय
त्री हं हो ब्रह्माः ग्निर्वायुसूर्या देवताः प्राणायामे विनियोगः ॥ इति त्रिष्विस्त्रिपदाय त्रिष्विस्त्रिपदाय त्रिष्विस्त्रिपदाय
मौनी प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ तत्र वायो राहानकाले पूरकनामा प्राणायामः ॥ तत्र श्यामं चतुर्भुजं विष्णुं नाभौ ध्या
येत् ॥ धारणकाले कुम्भकः ॥ तत्र कमलासनं रक्तवर्णं चतुर्भुजं चतुर्मुखं ब्रह्माणं हृदि ध्यायेत् ॥ त्यागकाले रेचकः तत्र
श्वेतं ललाटदेशे त्रिनेत्रं शिवं ध्यायेत् ॥ त्रिष्वप्येतेषु प्रत्येकं त्रिमंत्राभ्यासः ॥ प्रत्येकं मोंकारादिसप्त व्याहृतयः ॥ ॐ
कारादि सावित्री ॐ कार ह्रय मध्यस्थं शिरश्चेति मंत्रः ॥ तस्य स्वरूपं ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ मरुः ॐ जनः ॐ
तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ आपो ज्योतिरसो मृ

श्रीः

40

तं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरो ॥ ततः सूर्यश्चमेति ब्रह्मा ऋषिः प्रकृतिश्छंदः सूर्यो देवता आपामुपस्पर्शने विनियोगः ॥ ॐ सूर्यश्चमामन्युश्चमन्युपतयश्चमन्युक्तेभ्यः पापेभ्योरक्षंतां ॥ यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा रुक्ताभ्यां पद्भ्यामुदरे
राशिहारा त्रिसद्वलं पतु ॥ यत्किंचिदुरितं मयि इदमरुमाममृतयो नो सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ इति प्रातरावा
मेत ॥ आपः पुनंत्विति विष्णु ऋषिरनुष्टुप् छंदः आपो देवता आपामुपस्पर्शने विनियोगः ॐ आपः पुनंतु पृथिवी पृथ्वी
पूता पुनातु मां ॥ पुनंतु ब्रह्मणस्पति ब्रह्म पूता पुनातु मां ॥ यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम सर्वं पुनंतु मामापोऽ
सतां च प्रतिग्रुणं स्वाहा ॥ इति मध्याह्ने आचामेत ॥ अग्निश्चमेति रुद्र ऋषिः प्रकृतिश्छंदोऽग्निर्देवताऽपामुपस्पर्श
ने विनियोगः ॥ ॐ अग्निश्चमामन्युश्चमन्युपतयश्चमन्युक्तेभ्यः पापेभ्योरक्षंतां पदद्वा पापमकार्षं मनसा वाचा रु

आ. ६

५१

स्ताभ्यां पद्मामुदरेण शिल्पा अरुस्तद्वलुं पतु । यत्किंचिदुरितं मपि ॥ इदमरुमाममृतयो नो सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा
इत्यनेन सायमाचामेत् ॥ तत आपो हि षे त्यादि च वस्य सिंधु द्वीप ऋषिर्गायत्री छंद आपो देवता मार्जने विनियोगः ॥
ॐ आपो हि षामयो भुवः ॐ तान कुर्जे दधात न ॐ मदरे रणाय चक्षसे यो वः शिवत मोरसः ॐ तस्य भाजयते रुनः
ॐ उशतीरिव मातरः ॐ तस्मा अरंगमामवः ॐ यस्य क्षया यजिन्वथ ॐ आपो जनयथा वनः अत्र सप्तभिर्मंत्रैः
शिरसि अष्टमेन भूमे नवमेन पुनः शिरसि कुशत्रयेण विप्रुषः क्षिपेत् । ततः ॐ कारेण जलमादाय वारत्रयं दुप
दां पठित्वा तज्जलं शिरसि क्षिपेत् ॥ दुपदादिवेति को किलो राजपुत्र ऋषिरनुष्टुप् छंद आपो देवता सौत्रामण्यव
भूथे विनियोगः ॥ ॐ दुपदादिवमुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेण वाज्यमापः ॐ धंतु मे नमः । ततः

श्रीः

५१

करस्थजलं नासायां संयोजयित्वा आयतासुरनायतासुर्वात्रिः सक्तद्वाऽधमर्षणं जपेत् ॥ अतं च सत्यं चेत्यधमर्षणं सू-
क्तस्याऽधमर्षणं अथिरनुष्टुप् ह्रस्वो भावस्ततं देवतं अश्वमेधावभृथे विनियोगः ॥ ॐ अतं च सत्यं चाभी द्वात्तपसो ध्यजा-
यतततोरात्रजायतततः ॥ समुद्रो अर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत ॥ अहोरात्राणि विदधद्विष्वस्यमिष-
तोवशी ॥ सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पद्विवंच पृथिवी चांतरिक्षमथो स्वः ततः ॥ अंतश्चरसीति यामित्राणि
रनुष्टुप् ह्रस्व आपो देवता अपामुपस्पर्शने विनियोगः ॥ ॐ अंतश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः त्वं यज्ञस्त्वं वष-
ट्कार आपो ज्योतीरसो मृतं ॐ भूर्भुवः स्वरो इत्यनेना चामेत् ॥ तत ऊर्ध्वाय ॐ भूर्भुवः स्वरिति गायत्र्या च पुष्पमिश्रं
जलं सूर्याभिमुखं क्षिपेत् ॥ ततो भूम्यसंलग्नगुल्फतलभागे वा भूमिलग्नार्द्धचरणो वा प्रातः सायं वक्तुं जलिर्मः

आद
५२

ध्याद्देउर्द्धवाहुः सूर्यमुपतिष्ठेत् ॥ एभिर्मंत्रैः ॥ उद्वयंतमित्यस्य हिरण्यसूत्रं त्रिंशदक्षरं ॥ सूर्यो देवता सूर्योऽपि स्थाने
विनियोगः ॥ ॐ उद्वयंतमसस्य रिश्वः पश्यंत उत्तरं ॥ देवदेव त्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमं ॥ उदुत्यमिति प्रस्कारावत्राविर्गी
यत्री हं दः ॥ सूर्यो देवता सूर्योऽपि स्थाने विनियोगः ॥ ॐ उदुत्पंजातवेदसं देवं वरुंति केतवः ॥ दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ २० ॥
चित्रमित्यस्य कोत्स त्रिंशदक्षरं ॥ सूर्यो देवता ॥ गिह्यो मोऽपि स्थाने विनियोगः ॥ ॐ वित्रं देवानां मुद्गादनीकं
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आप्राद्या वा एषि वीः ॥ अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥ तच्चक्षुरित्यक्षरातीतं प्र
रउत्तिकं हं दोदधं गाथर्वण त्राविः सूर्यो देवता सूर्योऽपि स्थाने विनियोगः ॥ ॐ तच्चक्षुर्देवदितं पुरस्ताद्दुः क्रमुच्च
रत् ॥ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रूयाम शरदः शतं मदीनाः स्याम शरदः

श्रीः
५२

शतंभूयश्चशरदःशतात्॥ॐ हृदयायनमःॐ भूःशिरसेस्वाहा॥ॐ भुवःशिखायैवषट्॥ॐ स्वःकवचायदुं॥
 ॐ भूर्भुवःस्वःनेत्राभ्यांवौषट्॥ॐ भूर्भुवःस्वःअस्त्रायफट्॥इत्यंगानि त्रिरावर्त्य॥पूर्वोक्तमृष्यादिकं स्मृत्वा पूर्वोक्त
 रूपां ध्यात्वा॥तेजोसीति देवाः ऋषयः शुक्रं देवं गायत्री छंदो गायत्र्या वारुणे विनियोगः॥ॐ तेजोसि शुक्रमस्य मृत
 मसि धामनामासि प्रियदेवानां मना धृष्टं देवपजनमसि॥इत्याह्व॥ॐ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुःप
 द्यपदसि नरुपद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे इत्युपस्थाय॥प्रातः॥प्राञ्चुरखो मध्याह्ने सूर्याभिमुख
 स्तिष्ठन् सायं पश्चिमाभिमुख उपविष्ट उक्तं जपविधिना गायत्रीं जपेत्॥जप्यस्वरूपं ॐ भूर्भुवःस्वः तत्सवितुर्वरे
 ण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्॥ॐ ततः प्रदक्षिणी कृत्य प्रणिपत्य विसर्जयेत्॥ॐ भगवतिसंध्ये

आ. ६

५३

क्षमस्वस्वस्थानंगच्छ ॥ ॥ अथ ब्रह्मयज्ञः ॥ तत्र कात्यायनः ॥ विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसंकल्पमंडलब्राह्मणोरि
त्युपस्थापप्रदक्षिणीकृत्यनमस्तुत्योपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं वयथाशक्त्यादावारभ्यवेदं ॥ विभ्राडित्यादि
नादित्योषस्थानं काम्यं ॥ मध्याह्ने चोदयेच्चैव विभ्राडादीच्छया जपेदिति ह्यंदोगपरिशिष्टदर्शनात् ॥ स्वाध्यायं ब्रह्म
यज्ञं कुर्यात् इति शेषः ॥ यथाशक्तीत्यादिना स्वाध्यायतत्परं वेदं पठेदिति शेषः ॥ तत्रापस्तवः ॥ यथाध्यायमु
त्सृजन् वाचामनसा चानध्याये ॥ यथाध्यायमुत्सृजन् यद्यदधीतं तत्तत्पुनर्वाचामनसा चेत्युभयत्र अधीयते
ति शेषः एवं चानध्याये मनसा ध्यायनविधानान्नैतद्विधेनास्त्यनध्यायो ब्रह्मशत्रुं हितस्मृतमिति मनूक्तं मानसवि
षयमेव ॥ ह्यंदोगपरिशिष्टे ॥ यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥ स चार्वाकतर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रा

श्रीः

५३

तरादुतेः॥ वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रर्त्तेनिमित्तकान्॥ आतेनिमित्तकात् जलस्थतर्प्यणादिनिमित्तं विना॥
याज्ञवल्क्यः॥ वेदाथर्वपुराणानिसेविदासानिशक्तितः॥ जपयज्ञप्रसिद्धार्थविद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्॥ अ
त्रेयं व्यवस्था॥ समस्तवेदाध्यायिनादावारभ्यवेदपाठेन स्वाध्यायः॥ करणीयः एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादि
पवित्रपाठेन सावित्रीमात्राध्यायिना पुराणादिपाठेणेति॥ ॥ अथ तर्प्यणं॥ तत्र शातातपः॥ तर्प्यणं तु शुचिः कु
र्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः॥ देवेभ्यश्च अग्निभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं॥ प्रत्यहमिति वचनान्नित्याधिकारः॥
तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे॥ तस्मात्सं देवकर्तव्यमकुर्वन्मरुतैर्न सायुज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि॥ वि
ष्णुपुराणे॥ अचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृ तर्प्यणं॥ तेषामेव हित्तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः तेषां देवर्षिपि

आ. ६.

५४

तृणां॥ अवितीर्थमंगुल्यग्रमार्धेयमितिबोधायने न प्रोक्तम्॥ विष्णुः॥ स्नातश्चार्द्रवासादेवर्षिपितृतर्प्यरा
मंभःस्थस्रवकुर्यात्परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थतीरमवतीर्य॥ अंभःस्थइतिहृंदोगपक्षे॥ कात्यायनादिभिरुत्ती
र्येत्यनंतरंविधानात्॥ स्थलाशौचपक्षेवा॥ यदाहृयोगियाज्ञवल्क्यः॥ यत्राशुचिस्थलंवास्यादुदकेदेवताःपितृ
न्तर्पयेत्तुयथाकाममप्सुसर्वप्रतिष्ठितम्॥ फलार्थमपिजलेतर्प्यरामारुकाह्वाजिनिः॥ आपोदेवगणाःसर्वे
आपःपितृगणाःस्मृताः॥ तस्माज्जलेजलंदेयंपितृणांदत्तमक्षयम्॥ तथा॥ देवानांपितृणांचजलेदद्यात्जलां
जलिं॥ असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याज्जलांजलिं॥ २॥ एवंचजलतर्प्यणपक्षेपिअसंस्कृतप्रमीतानांस्थले
एवजलदानम्॥ अत्रचजलतर्प्यणपक्षेऽपस्थानपर्यंतासंध्याजलेततस्तर्प्यणमात्रम्॥ उत्तीर्यगायत्री

श्रीः

५४

जपो ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणानंतरं अपि ब्रह्मयज्ञस्य नरसिंहुपुण्यदौ दर्शनात् ॥ गायत्री जपात्पूर्वमेव वा ॥ वैश्च
देवा वसाने वा सोऽस्तु । हारीतः ॥ देवाश्च पितरश्चैव कांक्षंति सरितं प्रति ॥ अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियंति यथा
गतं ॥ अदत्ते उदक इति शेषः ॥ अपिनः सकुले जायाघो नो दद्यात् जलांजलीन् ॥ नदीषु बहुतो यासु शीतलासु
विशेषतः ॥ शंखलिखिते ॥ वापीतडागोदधानेषु सप्तपंचव्रीन्वापिंशानुद्धृत्य देवपितृस्तर्पयेत् ॥ अयं वा
प्यादौ यथासंख्यं सप्तपिंशद्युद्धारः ॥ असामर्थ्यादिना स्नानाभावे पितृर्षांगत्वात् । स्नानपक्षे तु । स्नानस्य
पूर्वं वृत्तत्वात् । स्नानांगतर्पणो नैव प्रसंगात् । स्वतंत्रतर्पणाधिकारसिद्धिः ॥ अतो न पृथक् पिंशोद्धारः स
कप्रयोगत्वात् । तदाह योगियाश्वत्थः ॥ उपस्थानादिर्यस्तासां मंत्रवाङ्कीर्त्तितो विधिः ॥ निवेदनाः

आ. ६
५५

न्तं तस्मान्नमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः॥ उपस्थानं उरु ६ ह्रीत्यादि मंत्रैः तासामपां निवेदनं देवागातु विद इति मंत्रेण वक्ष्यमा
रां॥ एवं च मध्याह्नसंध्यायाः स्वतंत्राया अपि स्नानप्रयोगां तर्भावः अतएव लोकैः स्नानसंध्या कर्मसो नैरंतर्येणानुष्ठा
नं॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ आवाह्यपूर्ववन्मंत्रैरास्तीर्य च कुशान् शुचीन्॥ प्रागग्रेषु सुरान्सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितृन्॥
पूर्ववत्तर्प्ययेदिति संवधः तेन पितृ तर्प्यणे पिङ्गं कारस्तृप्यतां इति बलभ्यते॥ मंत्रैरुदीरतामवर इत्यादिभिः कल्पितस
कारः पूर्ववन्मंत्रैः॥ याज्ञवल्क्यः॥ पूर्वसंहितायाः आद्वावाहनमंत्रैरावाह्येति संबंधमाहुः॥ तदुक्तं॥ योगिशास्त्रं च म
त्प्रोक्तमिति संहितांतरेभिधानात्॥ योगियाज्ञवल्क्यसंहितैव पूर्वायतः स्नानमर्ह्येव ते मंत्रैर्यत्त्वयोक्तं पुरानघेति न ग्रं
थांतमाहुः॥ अत्रापि पूर्वाध्यायेभिधानात्॥ किंच विश्वे देवास इत्युवाच शान्तस्त्वेत्युचेति मंत्रद्वयस्यैवावाहने विनियो

श्रीः
५५

गान्मंत्रैरिति वदुत्वं दुर्लभं विश्वे देवास इत्यादि मंत्रस्य ब्रह्मादि प्रकाशनसामर्थ्यमपि नास्तीत्युक्तेनैव व्याख्यातया न कार्त्तुं जि
निरावारुनमंत्रमारु ॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिंतयेद्दृढमानसः ॥ आगच्छंतु मे पितर इमं गृहं त्वयि जलं एवं च देवा वा
रुनमपि देवा आगच्छंतु इति न कर्त्तव्यं पित्रावारुन एवात्र मंत्रदर्शनात् ॥ आवाह्येति तत्परमेव ॥ यमः ॥ भूमौ यदा पोदीयन्ते
राता वैव जले स्थितः दृष्ट्या तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्य चित् ॥ एतेन जलस्थो जल एव तर्पणं जलं प्रक्षिपेत् ॥ इत्युक्तं
॥ स्थलस्थेन स्थल एव तत्तु व्यमित्यारु शंसवः ॥ नोदकेषु न पात्रेषु न कुक्षौ नैकपाणिना ॥ नोपतिष्ठति ततो यं पन्नभू
मौ प्रदीयते ॥ बोधायनमते स्थलस्थेनापि तर्पणं जलं जल एव प्रक्षेप्तव्यं ॥ वासः परिधानानंतरं अस्मृतर्पणविधा
नात् ॥ हरिहरस्तु जलसमीपस्थेन तर्पणं जलं जल एव प्रक्षेप्तव्यं ॥ यदा वोद्धत जलेन तर्पणं तदैव स्थले तर्पणं जलं प्र

आ. ६
५६

क्षेपः॥ तद्विषयमेव प्रागग्रेषु रानित्याह॥ तदुक्तं॥ उदके नोदकं कुर्यात्तपितृभ्यश्च कदाचन॥ उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकं
तर्पणमिति शंखेन जलस्थ तर्पणं निवार्य शुचौ देशे तर्पणमिति विधाय नोदके स्थिति पुनरुदकनिषेधस्तीरस्थस्यापि
जलप्रक्षेपे कृत इति तन्मते स्थलस्थेन सर्वत्र स्थल एव प्रक्षेपव्यमिति॥ वीधाय नमते स्थलस्थेन जले जलप्रक्षेप इति विक
ल्प एवेति॥ सुमंतु॥ आकाशे तु क्षिपेद्धारिजलस्थो दक्षिणं मुखः॥ आकाशे जलोपर्येव॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ यद्यु
द्धृतं प्रसिंचेद्देतिलान् संमिश्रयेत् जले॥ अतो न्यथा तु सव्येन तिलाग्राह्या विचक्षणैः॥ अस्यार्थः यद्युद्धृतोदकमादाय त
र्पणं करोति॥ तदा जले तिलाः प्रक्षेप्तव्याः यदा तु जलाशयस्थ जलमादाय तदा वामहस्तेन तिलग्रहणं॥ मरीचिः॥ ति
लानामथ भावे तु सुवर्णरजतान्वितं॥ तदभावान्निधिं चेत्तु मंत्रेर्दूर्भेरा वा पुनः॥ अत्र पूर्वाभावे उत्तरोत्तरविधि

श्रीः
५६

रिति क्रमो वाक्यांतरविरोधात्पक्तव्यः किंतु तिलादीनां समुदितानामप्यभावे एकदेशोपादानप्रदर्शनमिदं ॥ एवं च वि
नारूप्यसुवर्णेन विनाताम्रतिलैस्तथा ॥ विना दभैश्च मंत्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठतीति शंखवचनं रूप्यादीनां सर्वेषामभा
वे ॥ न त्वेकदेशाभावेऽपि ॥ शंखः ॥ सौवर्णेन च पात्रेण राजतोदुम्बरेण च ॥ खड्गपात्रेण वा शंकुनाऽप्युदकं पितृतीर्थं स्पृ
शान्द्द्यादिति शंखोक्तं सति संभवे ॥ शंकुः कीलकः ॥ स तु सुवर्णादिनिर्मितः प्रकृतत्वात् ॥ मध्योर्द्धांगुलित्रयः करः
शंकुरितिकेचित् ॥ यमः ॥ त्रींस्त्रीजलांजलीन्द्द्यादुच्चैरुच्चतरंततः गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपे
त् ॥ अस्पार्थः पित्रादिषट्कांजलित्रयेऽत्तरोत्तरवृद्धिः कर्तव्या ॥ गोशृङ्गमात्रमिति तृतीयांजल्युच्चैस्त्वनिर्देशः
जलमध्येति पक्षे जलप्राप्तानुवादः ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिंचेत् यथाविधि ॥ दक्षिणे नैव

आ. ६
५७

गृहीयात् पितृतीर्थसमीपतः दक्षिणोकर इति शेषः मरीचिः मुक्तकस्तुदातव्यं मुद्रांतत्र न दर्शयेत् ॥ मुद्रांतर्जन्यं गृह्ययोगे
न पितृतीर्थावरोधः शंखलिखितो ॥ नेष्टकावितो पितृंस्तर्पयेत् ॥ उशानाः न वेष्टितशिरानक्षत्रकाषायवासादेव पितृ
कार्यं कुर्यात् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ सवर्णेभ्योजलं देयं नासवर्णे किदाचन मित्रत्वादिप्रसक्तजलदाननिषेधोऽयं ॥ प्रकरः
राणदिति ॥ नेतद्वत्ताङ्गीभूतर्पणानिषेधो यदि तत्र प्रमाणमस्ति ॥ पारस्करः ॥ ब्राह्मणो न न कर्तव्यं शूद्रस्यैवोर्द्ध्वदैहिकं
॥ शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात् क्वचित् ॥ उर्द्ध्वदैहिकमिति सामान्यनिर्देशात् ॥ आद्यादिपरिग्रहोऽपि पा
रशवो ब्राह्मणात् शूद्रायामुत्पन्नः तेन स्वपितुः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ कात्यायनः ॥ तर्पयेत् ब्रह्मणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजाप
तिं देवांश्चंद्रां सिवेदान् ऋषीन् पुराणाचार्यान् गंधर्वां नितराचार्यान् संवत्सरं सावयवं देवीं रप्सरसो देवानुगान्ता गान्सा

श्रीः
५७

गरान्पर्वतान्सरितोमनुष्यान्प्रक्षान्रक्षांसिपिशाचान्सुपर्णान्भूतानिपशून्वनस्पतीन्॥ ओषधीर्भूतग्रामश्चतु
 विधस्तृप्यतामित्योकारपूर्वततोनीवीतीमनुष्यान्ससनकंचसनन्दंचतृतीयंचसनातनं॥ कपिलंचासुरिंचैववोढुंपंच
 शिखंतथा॥ १॥ ततोपसव्यंतिलमिश्रंकव्यबालनलंसोमंयममर्यमरामग्निष्वात्तान्सोमपोवर्हिषदोषिच॥ यमांश्चैके
 ॥ यमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायचवैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच॥ ओदुंवरायदध्नायनीलायपरमेष्ठि
 नेहकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवेनमः॥ एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रीन्रुद्धात्जलांजलीन्॥ यावत्जीवतुतंपापंत
 क्षणादेवनश्यति॥ जीवत्पितृकोप्येतानन्यांश्चेतरुदीरतामंगिरस॥ आयतुननुर्जं पितृभ्योयेवेरुमधुच्चाताइत्य
 चंजपन्प्रसिंचेत्तृप्यध्वमितित्रिन्मोवइत्युत्कामातामरुचार्यगुरुशिष्यत्विज्ञातिवांधवाअतर्पितादेरुद्रुधि

आ. ६

५८

रं पिवंति सूत्रं समाप्तं पाठकमादेव पूर्वत्वप्राप्तौ पूर्वक्रमाभिधानात् ॥ प्रत्येकं ब्रह्मादीनां तर्पणत्वं । एवं च तृप्यतामित्योकारपूर्वमिति च प्रत्येकमभिसंबध्यते तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । अन्वारध्वेन वामेन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्यतामिति सेक्तव्यं नामातृप्रणावादिना अन्वारध्वेन पश्चात्तमेन । एवं च देवतर्पणं ॥ ॐ ब्रह्मा तृप्यतामित्यादिरूपं । बहुवचनं तश्च देवतादिसंबंधेन वाऽर्थाद्बहुवचनं ॥ पुराणाचार्यानि प्रतिप्रथमं पुराणापदं इतराचार्यानि तीतरपदं चाचार्यविशेषणमावपवमिति संबत्सरविशेषणं साकांक्षत्वात् । चतुर्विध इति भूतग्रामविशेषणं ॥ ततो निवीतीत्यभिधानात् ॥ पूर्वमुत्सर्गसिद्धमुपवीतित्वमेव ॥ उक्तं च योगियाज्ञवल्क्येन ॥ ब्रह्मादीनुपवीतीतु देवतीर्थेन तर्पयेत् ॥ निवीतीकायतीर्थेन मनुष्यान्सनकादिकान् । मनुष्यतर्पणमपि ॐ सनकस्तृप्यतामिति ओंकारमेव तृप्यतामिति सेक्तव्यमिति वाक्यस्य तदुत्तरत्वात् । ततोऽ

श्रीः

५८

पसव्यमिति पितृधर्मोपलक्षणमेतत् ॥ तेनात ऊर्द्धं दक्षिणामुखत्वमपि । कव्यवालादिदिव्यपितृतर्प्यशोतस्वधा
नमइतियो ज्यं ॥ नमस्कारस्वधान्वितानितियोगियाज्ञकल्कवचनात् ॥ पितृतर्प्यशोपिस्वधानमइति वाक्यं
रुरिरुमते ॥ कव्यवाइनलइत्येकादेवतेतिकल्पतरुकारः ॥ तत्तु कव्यवालादयइति गोभिलाभिधानादयुक्तं ए
तएव कामधेन्वाद्दौ कव्यवालं नलमिति पाठः ॥ अमाश्चेके इति मतांतरे नाभिधानादनावश्यकत्वं ॥ अतएवैके क
स्येत्यादिना पापक्षयरूपफलाभिधानं ॥ नमइति सर्वत्र चतुर्थ्येन संबद्धं ॥ एतान्यमोतात् ॥ तेन यमतर्प्यशोपयं
त जीवत्पितृकेनापि कर्तव्यं ॥ अन्याश्चेतरः प्रमीतपितृकः ॥ अन्यान्स्वपित्रादिनपितृर्प्येदित्यर्थः जीवत्पि
तृकस्यापि पितामहादितर्प्यशोपितृपातित्यादितियोगियाज्ञवल्क्यवचनात् ॥ अत्र पित्रादितर्प्यशो अंजलि

आ.द

५९

त्रयं यमतर्पणो प्रकृतत्वात् ॥ एवं च दिव्यपितृ तर्पणोऽप्यंजलित्रयं तद्धर्मकत्वात् ॥ एकैकस्येति तत्रापि संबंधात् ब्रह्मादि
तर्पणोऽननुवृत्तौ प्रमाणाभावादेकसंवांजलिः केचित् विष्णुपुराणकल्पे त्रिरपरप्रीणार्थं यदेवानामपवर्जयेदि
तिदर्शनाद्देवतर्पणोऽप्यंजलित्रयमेवेत्याहुः तदुक्तं ॥ पितृन्मातामहानिति प्रतिपुरुषमभ्यसेदिति ह्यंदोगपरिशिष्टे
षट्पुरुषतर्पणमात्रेऽहतिदर्शनात् ॥ एवं च स्त्रीतर्पणपक्षेऽप्येकसंवांजलिः त्रींस्त्रीजलांजलीनीतियमोक्तं षट्पु
रुषमात्रगोचरमिति बोद्धव्यम् ॥ एवं च ऊदीरतामवरइत्यादिमंत्रकस्य पित्रादित्रिकांजलिनवके संबंधः । जपजैमंत्रान्
यथाक्रममितियोगियाज्ञवल्क्यवचनात् ॥ प्रत्येकमंजलिनां देयत्वात् ॥ मंत्राणामपि प्रत्येकप्रकाशनसामर्थ्यात् ॥ सर्वत्र
च सर्वान्वयेऽहतिविकल्पो वा स्यात् ॥ एवं चैकैकमंत्रपाठानंतरमेकैकांजलिदानं । मंत्रांते कर्मादिसन्निपातनि

ली २

न

श्रीः

५९

यमात्॥ अतएव जपनिति वर्तमानसामिष्यात् न तु मंत्रपाठकाले जलसेकः गोत्रादि उच्चारणाभावप्रसंगात् । न च मंत्रात् प्राक् कर्म कर्ममित्यपि युक्तं । त्यागार्थत्वाद्वा क्यस्य यदाहुः । वाक्यमात्रेण तर्पणमादौ ॥ उदीरतामित्यादि मंत्रैस्तु सेकमात्रं पाठकाल एव स्तोत्रमंत्रवददृष्टार्थमिति । तन्न । कर्मंतरकल्पनापत्तेः ॥ मंत्रैश्च देयमुदकमिति विरोधाच्च । तृप्यध्वमिति त्रिरिति पित्रादि त्रयमितितमुद्दिश्य तृप्यध्वमित्यनेन वारत्रयमुदकं देयमित्यर्थः न तु पाठमात्रमेतत् ॥ अदृष्टार्थतापत्तेः ॥ प्रसिद्धं चेदित्यन्वयाच्च । मातामहादि त्रिकेतुन मो व इत्युक्तेत्यभिधानादेकवारमेव मंत्रमुच्चार्य तर्पणं ॥ प्रसिद्धं चेदिति श्रवणात् जलसेकमात्रमेव तर्पणं न पितृनुद्दिश्य त्याग इति भ्रमोद्देयः ॥ नाम गोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वश इति योगियाश्च वल्क्या त्यागस्यैवावगमात् ॥ एवं च देवतर्पणोपित्याग एव तुल्यतया निर्देशात् । कात्यायनानुक्त

आ. ६
६०

मपि देवतर्पणमनुष्यतर्पणयोर्मध्येऽप्यंतरोक्तं मरीच्यादितर्पणमपि कुर्वन्ति युक्तं चेत्तत् ॥ देवर्षिपितृतर्पणनित्यत्वस्य प्रा-
गुक्तत्वात् ॥ अतएव योगियाज्ञवल्क्योक्तकल्याणस्मृतिमहार्णवलिरिवितं मरीच्यादितर्पणं पञ्चपुराणाद्वरिहुरोक्तं ॥
कामधेनो योगियाज्ञवल्क्यवचनमेव लिखितं ॥ तथा षट्पुरुषतर्पणानंतरं तेषां स्त्रियस्तर्प्याः त्रीन्यपि तर्पणमिति गो-
भिल्वचनात् वौधायनेन पितृतर्पणानंतरं मातृतर्पणं ततो मातामहादितर्पणं ततो मातामह्यादितर्पणमुक्तं ॥ शंखः
स्नातः कृतजपो नैर्जानुरुदङ्मुखश्च दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् ॥ अथ कृतापसव्यो दक्षिणा मुखो तर्जानुः
पित्र्येन तीर्थेन पितृभ्यो यथाश्रद्धं यथाप्रकाशमुदकं दद्यात् ॥ पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय ॥ मात्रे पितामह्ये प्रपिताम-
ह्ये च आसप्तमात् पुरुषात् ॥ पितृपक्षे यावतां नाम जानीयात् पितृपक्षाणां मुदकतर्पणं कृत्वा गुरूणां कुर्यात् ॥ गुरू-

श्रीः
६०

राणां कृत्वा मातृपक्षाणां कुर्यात्॥ मातृपक्षाणां कृत्वा संबंधिबांधवानां कुर्यात्॥ तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात्॥ अंतर्जीनुः जा
नुमध्यकृतकरः॥ उदङ्मुखश्चेति चकारात्॥ प्राङ्मुखतापि देवतर्प्यणे॥ मनुशातातपयोगिनाश्च वल्क्याः॥ यदेष तर्प्ययत्प
द्भिः पितृन् कृत्वा द्विजोत्तमः॥ तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं॥ पञ्चपुराणे॥ ब्रह्मारां तर्प्येत्पूर्वं विष्णुं रु
द्रं प्रजापतिं॥ देवायक्षास्तथानागा गंधर्वाप्सरसो सुराः क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जंभकाः खगाः विद्याधरा जलाधा
रास्तथैवाकाशागामिनः निराधाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया कृतोपवीती
देवेभ्यो निवीती तु भवेत्ततः मनुष्यास्तर्प्येद्भक्त्या त्राधिपुत्रान् त्राघीस्तथा॥ सनकश्च सनंदश्च तृतीयश्च सनातनः॥ कपिल
श्चासुरीश्चैव बोधुः पंचशिखस्तथा॥ सर्वे ते तृप्तिमायां तु मद्भक्तेनां वुनामदा॥ मरीचिमन्त्र्यंगिरसौ पुरैस्त्यं पुलहं क्रतुं॥ प्र

आ.८

६१

चेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ देवान् ब्रह्मन्नाथीन्सर्वान्तर्प्य ये दक्षतो दक्षैः अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानुचभृतले ॥ अग्नि
ष्वात्तांस्तथासौम्यान् रुविष्मंतस्तथोष्मापान्सुकालिनोवर्हिषस्तथात्रैवाज्यपान् पुनः तर्प्येच्च पितृन्भक्त्या सतिलोद
कचंदनेः ॥ र्भपाणिस्तु विधिना स्वान्प्रेतांस्तर्प्येत्ततः पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि संतर्प्य विधिना भक्त्या
इमं श्लोकमुदीरयेत् ॥ येषां धवा अवां धवा येन्यजं मनिवां धवाः ते तृप्तिमखिलायां तु यश्चास्मत्तोभिवां हूति ॥ अत्र ह
रिहुरः देवादीनां ॐ देवास्तृप्यंतामित्यादि वाक्येन तर्पणं ॥ तेषामाप्यायनायेति तु ध्यानमात्रमित्याह ॥ तदयुक्तं ॥ अत
वाक्यं विहाय वाक्यान्तरैकल्यनाया ध्यानकल्यनायाश्च युक्तत्वात् ॥ तस्माद्यत्र ब्रह्मणामित्यादौ वाक्यं तं अतंतत्रैव प
रं योगियाज्ञवल्क्यवाक्याद्युक्तवाक्यपरिग्रहः निवीतीत्यभवेत्तत इति श्रवणाद्विषयतर्पणो निवीतीत्यभिमोक्षेयः निवी

श्रीः

६१

तस्यमनुष्यधर्मतयातत्रतत्राभिधानात्॥केवित्।अथनिवीतीऋषीस्तर्पयामीतिवैधायनदर्शनात्॥मरीच्यादितर्पणे
निवीतित्वमेवादुःअक्षतोदकैरित्यत्राक्षतपरंपरं॥यथाह्निस्तर्पयेद्देवानितिछंदोगपरिशिष्टेदर्शनात्॥अत्रब्रह्मा
द्विचतुष्टयं॥ॐकारादिनातृप्यतामित्यंतेननाम्नादेवादीन्देवायक्षाइत्यादिनादीयतेसतिलंमयेत्यनेनउपवीती॥त
तोनिवीतीसनकादीन्सनकश्चेत्यादिनासंदेत्यंतेन॥ततउपवीतीमरीच्यादीन्दशऋषीन्॥ॐमरीचिस्तृप्यतामित्या
दिनामांतेन॥एतान्सर्वान्यवमिश्रितजलैः।ततःप्रीचीनावीतीअग्निष्वात्तादीन्समैदिव्यपितृगणान्॥ॐअग्निष्वात्ता
स्तृप्यतामिदंतिलोदकंतेभ्यःस्वधानमइतिरूपेण॥अमुकगोत्रःपिताअमुकशर्मातृप्यतामिदंजलंसतिलंतस्मैस्वधा
इत्यादिवाक्यैःषट्पुरुषान्॥अमुकगोत्रामाताअमुकदेवीतृप्यतामिदंजलंसतिलंतस्मैस्वधाइत्यादिवाक्यैःतेषांस्त्रिय

आ. ६

६२

स्तर्पयित्वा ये वांधवा इत्यादि श्लोकेनावसानाञ्जलिं दद्यादिति प्रयोगः॥ अथ कातीयतर्पणप्रयोगः ॐ ब्रह्मा तृप्यतां
ॐ विष्णुस्तृप्यतां। ॐ रुद्रस्तृप्यतां। ॐ प्रजापतिस्तृप्यतां। ॐ देवास्तृप्यतां। ॐ इंद्रांसितृप्यतां॥ ॐ वेदास्तृप्यतां। ॐ
ऋषयस्तृप्यतां। ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यतां। ॐ गंधर्वास्तृप्यतां। ॐ द्रुतराचार्यास्तृप्यतां। ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्य
तां। ॐ देव्यस्तृप्यतां। ॐ अप्सरसस्तृप्यतां। ॐ देवानुगास्तृप्यतां। ॐ नागास्तृप्यतां। ॐ सागरास्तृप्यतां। ॐ सरि
तस्तृप्यतां। ॐ मनुष्यास्तृप्यतां। ॐ यक्षास्तृप्यतां। ॐ रक्षांसितृप्यतां॥ १॥ ॐ पिशाचास्तृप्यतां। ॐ सुपर्णास्तृप्यतां
ॐ भूतानितृप्यतां। ॐ पशवस्तृप्यतां। ॐ वनस्पतयस्तृप्यतां। ॐ ओषधयस्तृप्यतां। ॐ भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्य
तां इति उपवीती प्राश्नुस्वः ऊहश्चुरवो वा देवतीर्थवर्तिना यवोदके न ऊहके नैव वा तर्पयेत्॥ ततः ॐ मरीचिस्तृप्यतां

श्रीः

६२

ॐ सनातनस्तुप्यतां ॥ ३५ ॥

॥ १ ॥ ॐ अत्रिस्तुप्यतां ॥ ॐ अंगिरास्तुप्यतां ॥ ॐ पुलस्त्यस्तुप्यतां ॥ ॐ पुलहस्तुप्यतां ॥ ॐ क्रतुस्तुप्यतां ॥ ॐ प्रचेताः
स्तुप्यतां ॥ ॐ वसिष्ठस्तुप्यतां ॥ ॐ भृगुस्तुप्यतां ॥ ॐ नारदस्तुप्यतां ॥ इति ऋषीन् देववत्तर्प्यते ॥ ततः ॐ सनकस्तुप्यतां
॥ ॐ सनंदनस्तुप्यतां ॥ ॐ कपिलस्तुप्यतां ॥ ॐ आसुरिस्तुप्यतां ॥ ॐ बोधुस्तुप्यतां ॥ ॐ पंचशिखस्तुप्यतां ॥ इति मनुष्या
न्निवीतीकायतीर्थेनेति विशेषः ॥ ततः ॐ कव्यवालस्तुप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै स्वधानमः ॥ ३ ॐ नलस्तुप्यतामिदं
तिलोदकं तस्मै स्वधानमः ॥ ३ ॐ सोमस्तुप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै स्वधानमः ॥ ३ ॐ यमस्तुप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै स्व
धानमः ॥ ३ ॐ अर्यमास्तुप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै स्वधानमः ॥ ३ ॐ अग्निष्वात्तास्तुप्यतामिदं तिलोदकं तेभ्यः स्वधानमः
॥ ३ ॐ सोमपास्तुप्यतामिदं तिलोदकं तेभ्यः स्वधानमः ॥ ३ ॐ बर्हिषस्तुप्यतामिदं तिलोदकं तेभ्यः स्वधानमः ॥ ३ इति दिव्य

आ. ६

६३

पितृन्प्राचीनावीतीदक्षिराणामुखपातितवामजानुःसतिलजलांजलित्रयेणापितृतीर्थेनतर्प्ययेत्। ततः ॐ यमायनमः
ॐ धर्मराजायनमः ३ ॐ मृत्यवेनमः ३ ॐ अंतकायनमः ३ ॐ वैवस्वतायनमः ३ ॐ कालायनमः ३ ॐ सर्वभूतक्षयायन
मः ३ ॐ ओदुंबरायनमः ३ ॐ दध्रायनमः ३ ॐ नीलायनमः ॐ परमेष्ठिनेनमः ३ ॐ वृकोदरायनमः ॐ वित्रायन
मः ३ ॐ वित्रगुप्तायनमः ३ इति चतुर्दशायमान्प्रत्येकं सतिलजलांजलित्रयेणातर्प्ययेत्। ततः ॐ आगच्छं तुमेपितर
इमं गृहं त्वयो जलमिति पितृनावाह्य। ॐ उदीरतामवरुत्य रास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः। असुं य ईयुरवका
त्रातज्ञास्तेनो वंतु पितरो रुवेषु ॐ अद्यामुकगोत्रपिताः मुकशर्मा तप्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा इति मंत्रे
णावाक्येन च प्रथमं जलं पित्रे दद्यात्। ॐ अंगिरसो नः पितरो न वग्वा अथर्वणि भृगवः सोम्यासः। तेषां वयं

श्रीः

६३

सुमतेयज्ञियानामपिभद्रेसौमनसेस्यामइतिमंत्रेणवाक्येनचद्वितीयं।ॐआयंतुनःपितरःसोम्यासोनिष्वात्ताः
पथिभिर्देवयानैः।अस्मिन्यज्ञेस्वधयामदन्तोधिब्रुवंतुतेवंत्वस्मान्इतिमंत्रेणवाक्येनचतृतीयमंजलिंपित्रेदद्या
त्३।ततॐकुर्ज्वरुंतीरमृतघृतंपयःकीलालंपरिस्रुतं।स्वधास्थतर्प्यतमेपितृन्।ॐअद्यामुकगोत्रःपितामहोः
मुकशर्मातृप्यतामिदंजलेतस्मैस्वधाइतिप्रथमं।ॐपितृभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधानमःपितामहेभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधा
नमः।प्रपितामहेभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधानमः।अक्षन्पितरोमीमदन्तपितरोतीतृपंतपितरःपितरःश्रधध्वंइतिमंत्रेण
वाक्येनचद्वितीयं।ॐयेचेरुपितरोयेचनेरुयांश्चविश्रयांउचनप्रविद्म।त्वंवेत्थयतितेजातवेदःस्वधामिर्यज्ञ
सुक्तंतंजुषस्वइतिमंत्रेणवाक्येनचतृतीयं।पितामहयदद्यात्ततॐमधुच्चाताक्रतायतेमधुक्षरंतिसिंधवः।मा

आ. द.

६४

ध्वीर्नः संत्वोषधीः ॐ अद्यामुक गोत्रः प्रपितामहोः मुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा इति मंत्रेण वाक्ये
न च प्रथमं ॐ मधुनक्तमुतोष सोमधुमत्पार्थिव ६ रजः ॥ मधुधोरस्तुनः पिता इति मंत्रेण वाक्ये न च द्वितीयं ॐ
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमांस्तु सूर्यः ॥ माध्वीर्गो भवंतु नः इति मंत्रेण वाक्ये न च तृतीयं जलं प्रपितामहाय दद्या
त् ॥ ॐ तृप्यध्वं तृप्यध्वं तृप्यध्वमिति पित्रादिभ्यो जलत्रयं दद्यात् ॥ ॐ नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषा
य नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्तः पित
रो दत्तसतो वः पितरो देवैस्तद्वः पितरो वासः इति मंत्रं पठित्वा ॐ अमुक गोत्रो मातामहोः मुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं त
स्मै स्वधा इति मातामहाय अंजलि त्रयं दद्यात् एवं प्रमातामहाय वृद्ध प्रमातामहायापि ३ ततः ॐ अद्यामुक

श्रीः

६४

गोत्रामाता अमुकी देवी तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्यै स्वधा इति मातरं ॥ एवमेव पिता मही ॥ प्रपिता मही ॥ माता मही ॥ प्रमाता म
ही ॥ वृद्ध प्रमाता मही ॥ **स्तर्पयेत्** तत आचार्यादीन् नाम गोत्रस्वधाकारैस्तर्पयेत् ॥ तत्र विष्णुपुराणीयतर्पमपि ॥ इदं चापि ए २
जपेदं ब्रह्मात्मैह्यनृपा उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥ ॐ देवासुरास्तथा यक्षानागा गंधर्वराक्षसाः ॥ पि
शाचा गृह्यकाः सिद्धाः कृष्णांशस्तरवः खगाः जले च राभूमिलया वा स्वाधाराश्च जंतवः ॥ तृप्तिमेते प्रयांत्वा शुभं हृत्तेनां
बुना खिलाः ॥ नरकेषु समस्तेषु यातनां च ये स्थिताः तेषामाप्यायनायेत दीयते सतिलं मया ॐ ये वांधवा अवांधवा
ये न्यजन्मनि वांधवाः ॥ ते तृप्तिमखिलायां तु यश्चास्मत्तो भिवां हति ॥ इदं च काम्यतर्पणमेभिश्चोक्तैर्देवविधिना कर्त्त
व्यं अथ वसिष्ठः स्नानशाखां तु दातव्यामृदस्ति स्तोविशुद्धये ॥ पराशरः ॥ जलमध्ये तु यः कश्चिद्दिजातिर्ज्ञानदुर्वलः नि

आ. ६
६५

षीडयतितद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥ योगिया जवल्क्यः ॥ अन्तप्रकरवतस्या अपसव्येन पीडनं । पीडयित्वा ततः पश्चा
ज्जपं कुर्यात्सुविस्तरं । अन्तप्रकरवत् । आद्योद्धिष्टसमीपान्नविकरवत् तेन दक्षिणैर्मुखत्वादि । असंस्कृतप्रमीता
द्युद्देश्यत्वं । तथा च गोभिलीयो मंत्रः । ये के वा स्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ते तृप्यंतु मया दत्तं वस्त्रं निःपीडनो
दकं इति पीडयित्वा दिनादर्शितो जपश्चंद्रो गविषयः कात्यायनादिभिरनभिधानात् गोभिलसंवादाच्च हरिहर
स्तुवाजसनेयिनां जपानंतरमेतदनुष्ठानेनैवाजपीपूयशोणितमित्यस्यापि जपस्य सिद्धिमाह ॥ अथ तर्पणं तत्तत्कर्म
। तत्र विष्णुपुराणे ॥ आचम्य ततो दद्यात्सूर्याय सलिलं जलिनं । ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुते जसे जगत्
सवित्रेश्च ये सवित्रे कर्मदायिने । कात्यायनः । निःपीड्य वस्त्रमाचम्य ब्राह्मणैश्च वरौद्रसावित्रमैत्रवासरौ सल्लिंगैश्च

लो ५

श्रीः

६५

चयेत्। ॐ अहमस्य रुद्रः इत्युपस्थापय दक्षिणी कृत्य नमस्कृत्य दिशश्च देवताश्च ब्रह्माग्नि एथिव्योषधिवक्त्रं
चस्पतिविलुप्तमरुद्भ्योऽभ्योऽप्यं पतये कुरु गाय नम इति सर्वत्र संवर्चसेति मुखं विमृशे देवा गातु विद इति विसर्जयेद्देवता
नविधिः। तस्मिन्नेऽङ्गैः ब्रह्मादिप्रकाशकैः। अर्चयेदिति ब्रह्मादीनि तिशेषः। एषां च पूजापुष्पैरेव तथा च योगियाज्ञवल्क्यः
। ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु देवतां सुसमाहितः। नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेच्च पृथक् पृथक्॥ कात्यायनेनाप्यादौ सुमन
आहृत्येति सूर्या जलिदानार्थं न एतत् पूजार्थं च पुष्पोपादानमुक्तं। आचारुनादिकमित्यादिविलुप्तपूजाप्रकारांतरं॥ यो
गियाज्ञवल्क्यमते॥ एवं सावित्रेर्मंत्रैर्वारितिसावित्रादिमंत्रवदुत्वं तन्मत एव॥ कात्यायनेन ब्रह्मादीनां समासेनोक्तत्वा
त्सर्वैकपरत्वेऽपि वदुत्त्वोपपत्तेः दिशश्चेति वकारान्नमस्कृत्येति पूर्वत्रापि संबध्यते देवताश्च दिशामेव अत्र केचित्।

आ. ६
६६

श्रुतदिगादिशब्दमनादृत्यप्राच्यादिपदेनदिङ्मस्कारं इंद्रादिपदेनदिग्देवतानमस्कारं कुर्वति। ब्रह्माग्नीत्यादीसमासनि
र्दिष्टत्वेपि एष क नमस्कार्यत्वं नम इति सर्वत्रेत्युपसंहारात्। मरुद्भ्य इति तु मिलितस्यैव नमस्कार्यत्वं अद्भ्य इति एष
उपादानात् सप्तस्नानविधिरित्युपसंहार एतत्पर्यंतस्नानप्रयोगानुवृत्तेर्ज्ञापनार्थं एतच्च प्रागेव प्रपञ्चितां। अत्र पूजा
विप्रकारः ॐ ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः। सुरुचो वेन आवः स बुध्या उपमा अस्य च्छिष्टाः सतश्च योनिम
सतश्च विवः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निरुधे पदं। समूढमस्य पाण्डुरे ॐ विष्णवे नमः ॐ न
मस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः वा रुभ्यामुत ते नमः ॐ रुद्राय नमः ॐ आकृत्स्निनायं संपूर्णं पठनीयं ॐ सवित्रे न
मः ॐ मित्रस्य च वर्षाणि धृतो वो देवस्य सानसिद्यु मंत्रं चित्रश्रवस्तमं ॐ मित्राय नमः ॐ इमं मे वरुणा शुधीरुवम

श्रीः
६६

धावमृडयत्वामवस्युराचके ॐ वरुणाय नमः । इति ब्रह्मादीन्संपूज्य तत ऊत्थाय ॐ अहमस्य केतवो विरश्मयोज
नां अनुभ्राजंतो अग्नयो यथा ॐ रु० सः सुविषदसुरंतरिक्षसद्बोता वेदिषदतिथिर्दुरीरा सत् । नृषद्वर सदृतस
द्योमसरज्जागोजाऋतजाऋद्रिजाऋतं वृहत् इत्यादिभ्यां सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य ॐ आदित्याय न
म इत्यादित्यं नमस्कृत्य ॐ दिग्भ्यो नमः ॐ दिदेवताभ्यो नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ अग्नये नमः ॐ पृथिव्ये न
मः ॐ ओषधिभ्यो नमः ॐ वाचे नमः ॐ वावस्यतये नमः ॐ विष्णवे नमः ॐ मरुद्भ्यो नमः ॐ अपां पतये
नमः ॐ वरुणाय नमः इति नमस्कृत्य ॐ संवर्चसा संपूर्णं पठनीयं इति जपन् स जलकरद्वयेन मुखं संस्पृश्य ॐ
देवा गातु इत्यारभ्य वाते धारिति पर्यंतं पठनीयं विसर्जयेत् ॥ अथ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ प्रक्षाल्य तीरदेशं तु गत्वा

आ. ६
६१

स्वंधर्ममाचरेत् ॥ गत्वा गृहमिति शेषः तथा ॥ सर्वं त्यागिष्वथा च मम सोपानं को ह्यसंस्पृशन् ॥ आगतः सोदपात्रं स्तुय-
त्तेन सुचिरेव सः ॥ तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्या च मम तथा गृहे ॥ ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वैयानिकानि चित् ॥ पात्रादि-
तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ॥ न तेन प्रोक्षणं द्रव्यं वस्त्रनिःपीडनेन च सोवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितं ॥ तदभावे स्म-
तं पात्रं सर्वतेयन्तधारितं ॥ शातातपः ॥ वहिर्नद्यादिष्वाचांतः सोदकः किंचिदस्पृशन् ॥ रथ्यागतोऽपि यत्नेन शुचिरेव हि-
मानवः ॥ तथा ॥ नाधो वस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप्यारुरेत् ॥ यथानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥ पद्मपुराणे ॥ आ-
चम्य विधिवत्सम्यगालिखेत् पद्ममग्रतः अक्षताङ्गिः स पुष्पाभिः सतिलासुराचंदनैः ॥ अर्घपाद्ये प्रयत्नेन सूर्यना-
मानुकीर्तनैः नमस्ते विष्णुरूपाच नमस्ते ब्रह्मचारिणे ॥ सरस्वत्यै नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ॥ नमस्ते रुद्रवपुषे

श्रीः
६१

नमस्तेभक्तवत्सलपद्मनाभनमस्तेस्तुकुंडलांगदभूषण॥२॥नमस्तेसर्वलोकेशसुप्तानामपिबुद्धसेसुकृतंदुःकृतंचैव
सर्वपश्यसिसर्वदा३सर्ववेदनमस्तेस्तुप्रसीदममभास्करदिवाकरनमस्तेस्तुप्रभाकरनमोस्तुते॥एवंरविंनमस्कृत्यत्रिःक
त्वाचप्रदक्षिणां॥द्विजंगांकांचनंसृष्टाततोविष्णुगृहंविशेत्॥आशयस्थंततःपूज्यप्रतिमांचापिपूजयेत्॥अक्षता
अत्रतंडुलाः॥सूर्यार्घांतरेतथादर्शनात्॥अर्घपाद्येदातव्येइतिशेषः॥अर्शयस्थंजलस्थं॥अथदेवपूजा॥तत्रविष्णु
पुराणे॥सूर्याजलिमुत्काततोगृहार्चनंकुर्यादभीष्टसुरपूजनं।जलाभिषेकंपुष्पानांधूपादेश्चनिवेदनं॥अदिप
देतगंधदीपनैवेद्यग्रहांगयमः॥देवमाल्यापनयनंदेवागारसमूहनं।स्नापनंसर्वदेवानांगोप्रदानसंसंस्मृतं॥ब्रह्म
पुराणे॥देवानांप्रतिमायत्रघृताभंगक्षमाभवेत्।पलानितस्यैदेयानिअद्वयापंचविंशतिःअष्टोत्तरंपलशतंस्ना

आ. ६
६८

नेदेयं च सर्वदा ॥ द्वे सदसु स्त्रिये पत्नानां तु मरुता स्नाने च संख्यया दातव्यं येन सर्वा सुदिक्षु निर्याति तं घृतं ॥ ब्रह्मांगलं न विप्रे
भ्यो वैष्णवं च प्रदीयते रुद्रांगलं न मन्त्रौ च ददेत् सर्वं च तत्क्षणात् शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ॥ विप्रे
भ्यस्त्वथ तद्देयं ब्रह्मरूपेण निवेदितम् ॥ वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्मांगेभ्यश्च शांभवं ॥ सौरं मगेभ्यः शाक्येभ्यस्तापि नेयं नि
वेदितं ॥ स्त्रीभ्यश्च देयं मातृभ्यो यत्तु किंचिन्निवेदितम् ॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् प्रतिमेत्युपलक्षणां
तेन लिंगेऽपीयमेवाभ्यंगादिद्रव्यसंख्यया ॥ यद्यपि घृतं प्रकृतं तथापि दुग्धादिस्थानेऽपीयमेव व्यवस्था ॥ एतच्च भ
विष्यपुराणोक्तं ॥ ब्रह्मांगलं नमित्यादिना स्नानं घृतादिप्रतिपत्तिः ॥ विप्रेभ्यस्त्वथेत्यादिना दत्तं नैवेद्यादिप्रति
पत्तिः ॥ सात्वतः ब्राह्मणाद्वैश्यादित्यधिकृत्य ॥ पंचमः सात्वतो नाम विष्णोरायतनान्यपि ॥ पूजयत्याज्ञया राज्ञो य

श्रीः
६८

दिस्पात्संयतेन्द्रियइतिब्रह्मपुराणएवदर्शितः॥तापिनेवुद्धायसततुतिथिक्तत्यादौयत्रबुद्धपूजाविहितातत्र
परमिदंमातृभ्यइतिदेवीमात्रोपलक्षणां॥पूजाधारमारुशातातपः॥भूमावसुतथाग्नौचदिविस्मर्येचदेवताःतथा॥
अप्सुदेवामनुष्मणांदिविदेवामनीषिणां॥काष्ठलोष्ठेषुमूर्खाणांयुक्तस्याश्मनिदेवताः॥व्योमसूर्यपूजायांलिंगं
शिवपूजायांप्रतिमासर्वदेवपूजायामितिस्थानान्तरोक्तंदेवीपुराणेशुचिवस्त्रधरःप्राज्ञोमोनीध्यानपरायणः
गतकामभयद्वंद्वोरागमात्सर्पवर्जितः॥आत्मानंपूजयित्वातुस्रगंधसितवाससा॥सुमूढूर्तेयजेद्देवान्स्वकीयासन
संस्थितान्॥आहूयवार्धपाद्यादिदेमपात्रेणादापयेत्॥रक्तवित्वाक्षतैःपुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः॥सामान्यःसर्वदे
वानामर्घ्येपरिकीर्तितः॥अभावाद्दधिदूर्वादेर्मानसंवाप्रकल्पयेत्॥सुमुढूर्तइतिविहितपूर्वाह्नादिकालपरंरक्तं

आ. ६
६८

कुंकुममिति कल्पतरुकारः। रक्तचंदनमित्येको। अक्षता आमृतं दुल्लाः। सूर्यविष्णुशिवदुर्गराणां सामान्यतः पंचोपचाराः।
चंदनागुरुकर्पूरकुंकुमान्यनुलेपने पुष्पाणि गिरिवनस्ववाटिकासंभवानि सुगंधीनि विकसितानि केशकीटरहि
तानि। अपर्युषितानि स्वयमपतितानि अखंडानि आर्द्राणि च प्रोक्षितानि पात्रारापपीटशानि निगंधीन्यपीति वि
शेषः। धूपे गुग्गुलुः सद्यतः केवलो वा कृत्वा गुरुश्चंदनं वा। दीपे घृतं तैलं च। नैवेद्यमभ्युष्य भोज्यकंदमूलफलान्न
पानकादीनि। फलं पक्वमक्वथितं कृम्यविह्वं पक्वान्तं वै। च देवार्थमनुद्धृत्य दातव्यं प्रतिदेवं स्नानादि विशेषाः पंचो
पचारविशेषाश्च जपस्तुतिप्रणामप्रदक्षिणा विसर्जनविशेषाश्च विस्तरभयान्न लिखिताः। इदानीं निषेधाः तत्र नरसिं
पुरो॥ शान्तनुं प्रति नारदवाक्यं। अतः प्रभृति निर्माल्यं न लंघयेयं मदीयते। नरसिंरुस्य देवस्य अन्येषां च दिवौकसां॥

श्रीः
६८

भविष्यपुराणे यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनं भास्करस्य तु । तथा कार्यं प्रयत्नेन लंघितं त्वसुखावरुंतामिह नरकं
कर्त्ता लंघयेद्यः स रौरवं ॥ देवीपुराणे ॥ वस्त्रं गुलविहीनं तु न पात्रं कारयेत्कश्चित् । न क्वचिदिति स्नानादौ सर्वनि
षेधः बोधायनः परिहितमधिरूढमप्रक्षालितं प्रावरणं मललुलितं मनुष्यसंगतं तत् देवतायेन संपूज्यात् । लघु
हारीतः । स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दासवत् ॥ देवीपुराणे ॥
शिवे विवर्जयेत्कुंदमुन्मत्तं च यथादुरेः देवीनामर्कमंदारोऽसूर्यस्य तगरं यथा दुर्गाया मर्कमंदारयोर्विहितत्वात्
देवीपदं तदितरपरं ॥ सूर्यस्यात्र तगरं प्रतिनिषेधात् । कुञ्जकस्तगरस्तथेति भविष्यपुराणीयो विधिः केवलवि
हिताभावेऽवमन्यत्रापि केवलविहिताभावे विहितानि विद्वापादानं भविष्यपुराणे कृत्स्नलोन्मत्तकं कांची तथा

आ. ६
१०

चगिरिकर्णिकानकंठकारिकापुष्पंतथान्यतगंधवर्जितं। नवाभ्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयोदिकारः। कृत्स्नलाकर
जनी इति प्रसिद्धा कांचीवरादी॥ गिरिकर्णिका अपराजिता। कंठकारी विहितापि विष्णुपूजायां॥ वामनपुरा
णे॥ सुरभी नितथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकी केतक्यशोकचंपकैरिति नरसिंहुपुराणीयो विधिः काम्यपूजायां न
रसिंहुमूर्तौ वा॥ शिवपूजायां भविष्यपुराणे। केतकी वातिमुक्तश्च कुन्दो यथीमदनिका। शिरीषसर्जवंधूककुसुमा
नि विवर्जयेत्॥ अंकोलपत्रकुसुमं करं जेन्द्रतरुद्रुवं॥ विभीतकानि धन्वानि कुसुमानि विवर्जयेत्॥ निर्गंधीत्युग्र
गंधीनि कुसुमानि विवर्जयेत्॥ गंधद्वीनमपि ग्राह्यं पवित्रं यत्कुशादिकं अतिमुक्तो माधवीलतामदंतिकापूष्प
नुकारिपुष्पं इन्द्रतरुः सिंदूरारः। तथा॥ नशास्त्रकी जंनाक्षोलेन शुक्लैरसंभवं। रुधादकायधर्मात्माधूपमाराध

श्रीः
१०

नोद्यतः॥ आक्षोडंगिरिजपीलुप्रभवं। तथासूर्यदीपाधिकारे। तांश्चदत्वानदिंसेतनंतेनपरिवर्जितान्। कुर्वी
 तदीपदुर्त्ताचमूषिकोंधश्चजायते॥ विष्णुः॥ ननक्तंरुहीतेनउदकेनदेवकार्यंकुर्यात्॥ जंदनाकुंकुमागुरुक
 र्परमृगमदजातीफलवर्जमनुलेपनंनद्यात्॥ नवासोतीलीरक्तंनमणिसुवर्णयोःप्रतिसूपमलंकरांनोग्र
 यंधिपुष्पंनागंधिनकंठकीजं। कंठकिजमपिशुक्लंसुगंधियत्तद्यात्। नरक्तंदद्यात्। रक्तमपिकुंकुमंजलजंदद्या
 त॥ नधूपार्थेजीवजातं। नघृतंतैलेविनाकिंचदीपार्थेनाभक्ष्यंनैवेद्यार्थेभक्ष्येष्वपिअजामरिषीक्षीरेपंचन
 खमत्स्यवराहमांसानिचप्रयतःसन्शुचिभूत्वासर्वमेवनिवेदयेत्तन्मनांसुमनाभूत्वात्वराक्रोधविवर्जितः
 कुंकुमजंजलजंचेतिविहितरक्तपुष्पोलक्षणां। तेनत्राख्यंतरोक्तान्यपिशमीपल्लाशाशोककरवीरत्रिसंध्या

आ.६

११

पाठलापारिभद्रप्रध्यानिदेयानि **एते** च निषेधाविष्णुपूजामुपक्रम्यविष्णुक्ता इति तत्रैव निबन्धमिति लिखिताः अत्रा
दुर्देवकार्यमिति सामान्यवचना सर्वविषयत्वं न च देवपदं विष्णुपरं। संकोचापत्तेः प्रकरणादेव विष्णुप्राप्तौ वैयः
र्थ्यापत्तेश्च तस्मात् पूर्वाध्यायेनैव विष्णुपूजा कथनं नरक्तमित्यध्यायान्तरं सामान्यविषयमिति ॥ **कालिकापुराणे**
॥ शिवं भास्करमग्निं च केशवं कौशिकीमपि ॥ चेतसानर्चयन् याति देवलोका दधौ गतिं कौशिकी दुर्गा भविष्यपुरा
णे सदा यजंति यज्ञेन सदा दानं ददन्ति च। सदा च वायुमश्नास्ते नित्यं ये चैवंति भास्करं ॥ **नरसिंहपुराणे** ॥ यस्तु पू
जयते नित्यं नरसिंहं सुरेश्वरं। स स्वर्गमोक्षभागी स्यान्नात्र कार्यविचारणा ॥ **भविष्यपुराणे** ॥ नहिलिंगात् परं
किंचित् पुरापमभ्यधिकं क्वचित् ॥ इति विज्ञाय पत्नेन पूजनीयः सदा शिवः तथा ॥ दुर्गा च नरतो नित्यं मरुपात

श्रीः

११

कसंभवेः दोषैर्न लिप्यते वीरपद्मपत्रमिवांभसा । अत्रचक्रमानभिधानेपिसूर्यपूजाप्राथम्यमाचारात् । सूर्यार्घ्य
प्राथम्यं तु विष्णुपुराणपद्मपुराणयोर्व्यक्तमेव नरसिंहपुराणेपि ब्रह्मयज्ञानंतरमुक्तं । ततोर्ध्वमानवेदद्यात्तिल
तपुष्पजलान्वितं । रुध्राय मूर्द्धपर्यंतं । रुद्रसः श्रुविषदित्यपि । जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुमान् । वि
धिना पुरुषसूक्तं स्पृष्ट्वा तत्र विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः कुर्यादलिकर्म यथाविधि ॥ ॥ अथ वैश्वदेववलि
कर्मणि ॥ तत्रचवाजसनेपि गृह्यं ॥ वैश्वदेवाहन्तादुद्धृत्य पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । ब्रह्मणो प्रजापतये गृ
ह्याभ्यः कश्यपायानुमतप इति भूतगृह्येभ्यो गृहमध्ये मणिकेत्रीनपर्यन्याद्भ्यः पृथिव्येधात्रे विधात्रे च द्वाय
योर्देद्यात् ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशं च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणोः अन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो भूतेभ्य

आ. ६
१२

स्तेषामुत्तरत उच्यते भूतानां च पतये परं पितृभ्यः स्वधानमइति दक्षिणातः पात्रं निर्तिज्योत्तरापरस्यां दिशि नि
नयेत् ॥ पक्ष्मेतत्त इति वैश्वदेवादित्यन्ते व्यपदेशः विश्वदेवता कवलि संबंधात् यद्यपि देवतांतरमपि वक्ष्यति त
थाप्येकदेशेन व्यवहारः अतएव होमेऽप्यस्मिन्नेश्वदेवपदं ॥ गौतमादिकल्पे होमेऽपि विश्वदेवसंबंधाद्वा अ
न्नादृहीत्वेति शेषः पर्युक्ष्ण अग्निमिति शेषः विष्वादि संवादात् ॥ एवं च पर्युक्ष्णस्य स्वाहाकारस्य च होम
सामान्यधर्मतयोक्तस्यापि पुनरुपादानं ॥ एष एव विधिर्यत्र क्व विद्धीम इत्यंत ग्रंथ कथितेतरसामान्यध
र्मनिषेधार्थं ब्रह्मण इत्यादिना प्रत्येकं होमदेवतानिर्देशः ॥ अनुमतय इति इति कारो होमसमास्यर्थः त्रीन्व
लीनिति शेषः भूतगृह्यविवरणं पर्यन्याद्वाः पृथिव्ये इति तेन पर्जन्यादिपदेनैव प्रत्येकं कवलिदानमिति सि

श्रीः
१२

अतिद्वार्ययौ द्वारदक्षिणवामप्रदेशयोः प्रतिदिशंगृहस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरासु। दिशां आसामेव। चका
रात्प्रतिदिशामितिसंवध्यते मध्ये गृहस्यैव ब्रह्मण इत्यादि त्रयं त्रीनित्यत्र देवताभिधायकं तेषां ब्रह्मादिवत्तीना
मुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि अपरं अन्तिमं तेन विश्वे देवादिवलय उत्तरस्यां दिशि उत्तरोत्तरं दत्तव्या इति सिद्ध्यति उत्तरा
परावायवीदिक्॥ अत्र वदंति॥ अयं विधिः सामेरेव॥ अग्न्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः शाकलस्य च॥ अनाहिताग्ने
रप्येषु पुज्यते वलिभिः सहेति वाक्येनिरग्नेः प्रकारांतराभिधानात्॥ न च ह्दं दोगपरिशिष्टे श्रवणा ह्दं दोगविषयं
प्रकारांतरं॥ सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायेन सर्वगोचरत्वात् किंच। यदीदं ह्दं दोगविषयं। तदानिरग्निवाजस
नेयिनां वैश्वदेवो न स्यादेव प्रापकाभावात् किंच मणिकेति त्रीनिति श्रवणात् निरग्नेश्च मणिकाभावात्। साम्निवि

आ. ८
७३

षयतेतितदुक्तं वैश्वदेवंतु कुर्वीत स्वशाखा विहितं नर इति व्यासवाक्यात् । पारशाखिक वैश्वदेवानुष्ठानायोगात् पद्य
पि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म तथापि स्वशाखा विहितं कर्म विहाय नान्यशाखीयानुष्ठानं यत्तु कर्म स्वशाखायां न विहितं
स्वशाखा विहिता विरुद्धं च तत् पारशाखिकमप्यनुष्ठेयम् । तदुक्तं ह्येव गपरिशिष्टे । स्वशाखा अयमुत्सृज्य परशाखा
अयंचयः कर्तुमिच्छति दुर्मेधा धंततस्य यत्कृतम् । यन्नाम्ना तं स्वशाखायां पारक्यमविरोधियत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेय
मग्निहोत्रादिकर्मवदिति । शाखोक्तोपविशेषः ॥ गृह्योक्तोपमिति चेत् । न स्वशाखा अयमिति स्वशाखानुगतमात्रत्व
स्य विवक्षितत्वात् । न ह्यल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ॥ तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् । इति गृ
ह्यपरिशिष्टे तत्रापि विशेषविधानात् । तस्मान्निरग्निवाजसनेयिनामपि स्वगृह्योक्त एव कल्प्यत इति । मणिकस्य

श्रीः
७३

दपात्रस्य च लौकिकत्वादनग्निनामय्युपादानमस्तु। अनग्निपक्षे च उदकुंभस्य वास्तु॥ अद्भ्यः उदकुंभ इति गौतमाभि
धानात्॥ उदपात्रमात्रोपलक्षणं वामाणिकपदं। उदपात्रसन्निधावित्यापस्तंबवचनात्॥ न च प्रापकाभावः सामान्यवि
धेरेव प्रापकत्वात्। तथा चोद्धारानंतरं संवर्त्तः। ततः पंचमदायज्ञान्कुर्यादरुद्रद्विजः नदापयेत तान् प्राज्ञः श्र
यंते हि श्रुताविति शतपथश्रुतिः। पंचैवमदायज्ञास्तान्येवमदासत्राणि नयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो
ब्रह्मयज्ञ इत्यरुद्रभूतेभ्यो बलिं रुद्रे तथैतं भूतयज्ञं समाप्नोति॥ अरुद्र इदं द्याहोदपात्रा तथैतं मनुष्ययज्ञं स
माप्नोति। अरुद्रः स्वधा कुर्यादोदपात्रा तथैतं पितृयज्ञं समाप्नोत्यरुद्रः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठा तथैतं देवयज्ञं
समाप्नोति॥ अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा। एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन उपभृच्चक्षु

आ. ६

१४

५ शिखर स्थार

ध्रुवामेधास्त्रवः सत्यमवभयः स्वर्लोका उदगायनं यावत्तं रुवा इमां एथिवी विजेत पूरां ददस्त्रो कं जपति त्रिस्तावत्तं ज
पति भूयाणं संवाक्ष्यं य एव विद्वानरुः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यः **मनुः** ॥ पंचसूना गुरुस्थस्य बुद्धी
पेषरापुपस्करः । कंडनी चोदकुंभश्च वध्यते यास्तु वारुयन् । तासां क्रमेण सर्वासां निःकृत्यर्थं मरुर्षिभिः पंचक्लृप्ता मरु
यज्ञाप्रत्यरुं गुरुमेधिनाम् ॥ **अध्यापनं ब्रह्म यज्ञः पितृयज्ञस्तर्पणं । होमो देवो बलिर्भौतो नृपश्चोतिथिपूजनं ॥ सूना**
प्रावधानं । उपस्करः संमार्जनी प्रभृति गृहोपकरणं ॥ भांडकुंडादीत्यवरे वध्यते रुनीत्यर्थः । आर्षत्वात् ॥ अथ वा व
ध्यते हिंसाजन्यदुर्गतिन संवध्यते रुन्यते वेत्यर्थः वारुयन् प्रवर्त्तयन् ॥ तासामित्यादिना एतत्पापक्षयार्थं पंचमरुय
ज्ञा इत्युक्तं एतच्चार्थवादमात्रं श्रुतावरुः श्रुते जीवदधिकारावगमात् । अत्रापि प्रत्यरुमिति श्रवणात् । अथवा अ

श्रीः

१४

र्थवादात्सूनाजनितपापक्षयोपि। एवं च स्वर्गापवर्गयोः सिद्धिं पाकयज्ञैः प्रवक्षत इति व्यासाहपि। फलान्तरमिति प्रत्ये
कमपि फलमस्ति तथा वक्ष्यते। यद्देवेभ्यो जुहोति देवलोके तेन जयति। यत्पितृभ्यः पितृलोके तेन जयति। यत्स्वाध्या
यमधीते ऋषिलोके तेन यद्भूतेभ्यो वलिरुरतिभूतलोके तेन। मनुश्चाधन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं पितृ
यज्ञप्रकारांतरं ह्येदं गपरिशिष्टे ॥ आहं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृभ्यो वलिरेव वा। पंचयज्ञप्रकारान्तरमाहुर्मनुविष्णु
यमदेवताः ॥ देवतातिथिभूतानां पितृणामात्मनश्च यः न निर्वपति पंचानामुद्धुसन्नच जीवति। तद्देवां वाक्यानां सा
मान्यविषयत्वात्। साग्निनिरग्निसाधारणगृहस्थमात्रविषयतेन च मन्वादिभिर्वैश्वदेवहोमेऽवसथ्याग्निविधाना
दनग्नेरनधिकारः। लौकिके वैदिके वापि द्रुतो द्विष्टे जले क्षितौ वैश्वदेवन्तु कुर्वीत पंचसूनापनुत्तय इति सातातपेना

आ. ६
१५

धारान्तरस्यापिविहितत्वात्॥ लौकिकेपाकसाधनेवेदिकेऽवसथ्यामौदुतोद्विष्टेऽन्येनहोमंकृत्वात्यक्तं। अनंत
रोक्तत्रितयासंभवेजलंतदसंभवेभूमिः। अंगिराः। शालामौतुपवेदन्तंलौकिकेवापिनित्यशःयस्मिन्नमौपवेदन्तं
तस्मिन्होमोविधीयतेअस्यार्थःसाग्निनायाकोमैश्चावसथ्याग्नावेवकर्तव्यःनिरग्निनातुलौकिकइति॥ हंदोगपरि
शिष्टेपाण्यादुतिर्द्वादशपर्वपरिकाद्रवादिनावेत्सुचमात्रपरिका। देवेनतीर्थेनचरूयतेरुविःस्वाङ्गारिणिस्वर्चि
षिऊग्रपावके। तथा। रुविष्येसुयवामुख्यास्तदनुब्रीरूयःस्मृताः। ब्रीरूयःकलमादयःमाषकोद्रवगौरादीन्सर्वाला
भेपिवर्जयेत्। गौरःशितशर्षपःआदिपदेनचणकवीणकमाषमसूरकुलत्थोद्दालवर्जमितिशंखलिखितोक्त
परिश्रुः। आपस्तंबः॥ नक्षारत्नवरांहोमेविद्यते। तथापरान्नसंसृष्टस्यचारुविष्यस्यचहोमः। तथा। नस्त्रीजुहुया

श्रीः
१५

नानुपनीतः। एतत्साग्रेः प्रवासेऽत्र त्विगसन्निधाने सति। अन्यत्र प्रसक्त्यभावात् निरग्नेस्तु स्वकर्तृक एव वैश्वदे
वः। तथा आर्याः प्रयताः वैश्वदेवान्तस्य संस्कर्त्तारः भाषां काशं क्षवशुमित्यभिमुखोन्नं वर्जयेत्। केशानंगवासश्चा
लभ्यापश्येत् शोत॥ आर्यास्त्रैवर्णिकाः। प्रयताः शुचयः आपस्तंबः भोजनं रुवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहाः। वहि
र्जीनुनकार्यणि तद्वदाचमनं न स्मृतं॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ जुहूषंश्चुते वैवपाणि सूर्यास्पदा रुभिः। न कुर्या
दग्निधमनं कुर्याच्च व्यजनादिभिः। मुखेनैव धमत्पतिं मुखे देषो भजयत। न मुखेनेति यच्चोक्तं लौकिके योज
यंतितत्॥ वायुपुराणे॥ दानं प्रतिग्रहो होमो ^{भो}जनं वलिरेव च। सांगुष्ठेन सदा कार्यमासुरीह्यन्यथा भवेत्॥ याज्ञवल्क्यः
। देवेभ्यस्तु दुता दन्ता च्छेपा द्यूत वलिं हरेत्॥ अन्तं भूमौश्च वांशलवायसेभ्यश्चानिः क्षिपेत्। श्वादिबलीनां पृ

आ. ६
१६

थकनिर्देशात् भूतयज्ञवद्विर्भावः ब्रह्मादितीर्थाधिकारे हारीतः मार्जना च न वलिकर्मभोजनादिदेवेन हृद्दोगपरि
शिष्टे ॥ नावराद्धावल्यो भवंति मरुता मार्जारश्रवणप्रमाणात् ॥ एकत्र वेदविप्रकृष्टा भवंति इतरेतरा संयुक्ताश्च ॥
अवराद्धा न्यूनाः ॥ एकत्र वेदित्यादि ॥ नानास्थाने वलिदाना संभवे एकस्मिन्नेव स्थाने यदा वलयो दीयंते ॥ तदा अवि
प्रकृष्टाः अव्यवहिताः ॥ इतरेतरा संयुक्ताश्च ॥ परस्परसंयुक्ताश्च दातव्या इत्यर्थः ॥ अस्मिन् नपि पक्षे धात्रादिवलि
षु द्वारादिकल्पनीयं ॥ आपस्तम्बः ॥ वलीनां तस्य तस्य देवस्य संस्कारः रुस्तेन परिमृज्या बोक्ष्य न्युप्यपश्चात् परिषे
वनं ॥ तस्य तस्येत्याह तेः प्रत्येकं मार्जनादि ॥ अवोक्ष्य सित्कान्युप्यवलिं दत्त्वा परिषेवनं वलेरुपरि जलसेकः ॥ व
लीनुत्का हृद्दोगपरिशिष्टे पिंडवत्पश्चिमा प्रतिपत्तिः पिंडवत् अग्न्यादिप्रक्षेपणः पश्चिमा अंतिमा ॥ यतु पश्चिमा श्रीः
१६

प्रतिपत्तिः पितृवलिप्रतिपत्तिरितिव्याख्यानां। तदुक्तं। सर्ववलिषु प्रतिपत्त्या कांक्षाया विद्यमानत्वात्। स्त्रीलिंगानुप
पत्तेष्वष्टीसमासेन क्षणापत्तेश्च॥ तथाः मुखेन मद्रूपेवं वलिदानं विधीयते। तथा। स्वधाकारेण निर्वपेत्पितृभ्यं वलि
मतः सदा॥ तमप्येकेन मस्कारैः कुर्वतेनेति गौतमः। एके इति शास्त्रान्तराभिप्रायं॥ अतएव स्वधानमद्रुतिवासं जेनेपि
गृह्येन मस्कारोपि पठितः। नेति गौतम इति द्वादशगानां नमस्कारनिषेधः। तथा। सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो वलिकर्मच
। अनस्नातापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्। सायमिति पुनः पाके सति। तथा वविष्णुपुराणे॥ पुनः पाकमुपादाय सा
यमप्यवनीपते वैश्वदेवनिमित्तं वैपत्यमंत्रं वलिरुरेत्। तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्तापवर्जनमिति॥ मनुः॥ सा
यं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्यमंत्रं वलिरुरेत्। इदं पत्नी कर्त्तव्यं वलिरुरां यजमानाद्यनुपस्थितौ॥ अत्र भ्रात्रादीनाम

आ. ६
११

विभक्तानां विभक्तानामपि संसृष्टानां मुखे नैके नैव वैश्वदेवादि पाक यज्ञाः कर्तव्याः । यदा रुचि मनुः ॥ एकपाके नि
वसतां पितृदेवद्विजार्चनं । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ एकपाके निवसतामित्युपक्रम्य संसृष्टिनामप्य
भिधानात् ॥ विभक्तानामिति द्रव्यपार्थक्यपरम् । देवार्चनमत्र वैश्वदेवः अत्र होमात्प्राक् गङ्गादिनावह्निपूजनं क
र्तव्यं । एतदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे । संपूजयेत्ततो वह्निं दद्याच्च । दत्तयं क्रमादिति ॥ अथ प्रयोगः ॥ पर्युक्षिते समिद्धे गो
तदभावे जले तदभावे भूमौ ॥ पाकादग्रमुद्धृत्य फलमूलादिना वाप्यंचादुतीर्ज्जुयात् ॐ ब्रह्मणो स्वाहा ॐ भुजा प
तये स्वाहा ॐ गृह्याभ्यः स्वाहा ॐ कश्यपाय स्वाहा ॐ अनुमतये स्वाहा ॥ ततो हुतशेषान्ते नवलिदानं ॐ पर्जन्याय नमः । ॐ अङ्गो नमः । ॐ पृथिव्यै नमः । इत्युदपात्रमन्त्रिधौ । ॐ धात्रे नमः । ॐ विधात्रे नमः इति हविर्मा

श्रीः
११

ॐ वायवे नमः । इति प्रतिदिशं ॐ प्राच्यां नमः । ॐ वाच्यां नमः । ॐ प्रतीच्यां नमः । ॐ उदीच्यां नमः । इत्यपि प्रतिदिशं ॐ व्र
ह्मणे नमः । ॐ अंतरिक्षाय नमः । ॐ सूर्याय नमः । इति मध्ये । ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः । ॐ उ
षसे नमः । ॐ भूतानां पतये नमः । इत्युत्तरोत्तरं । ततः प्राचीं नावीं तीक्ष्णामुखः पातितवामजानुः पितृतीर्थे नदक्षिणा
स्यादिशि । ॐ पितृभ्यः स्वधानमः । इति दद्यात् । ततो बलिशेषान्तलिप्तपात्रं प्रक्षाल्य यक्ष्मेन ते निन्ते जनं नम इति वा
यव्यादिशि दद्यात् । यद्द्वारा द्वौ दाना संभवे अग्नेः पश्चिमतश्चतुरस्रमंडले धात्रा दिवलिदानं यक्ष्मवत्यनंतरं । श्री
विष्णुपुराणे ॥ ततो न्यदन्नमादाय भूभागे तु शुचौ पुनः दद्याद् शेषभूतेभ्यः स्वेद्या तु समाहितः । देवामनुष्याः पशवो
वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगद्वैत्यसंधाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छंति मया प्रदत्तं । पिपीलिका क्वी

आ. ६
१८

टपतंगकाद्याबुभक्षिताः कर्मनिबंधवद्धाः। प्रयांतुते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु येषां न मातानपि
तानवंधुर्न चान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति। न तृप्तये न्नं भुवि दत्तमेतत्ते यांतु तृप्तिमुदितं भवन्तु ३ भूतानि सर्वाणि तथान्न
मेतत्तदं च विष्णुर्नयतो न्यदस्ति॥ तस्माददं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषां ४ चतुर्दशो भूतगणो यस्य तत्र स्थि
ता ये खिलभूतसंधाः तस्यार्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदं ते मुदितं भवन्तु ५ इत्युच्चार्य नरोदद्यादन्नं श्रद्धासमन्वि
तः भुविभूतोपकाराय गृहीत्वा सर्वाश्रयो यतः श्वचां शलविरुंगानां भुवि दद्यात्ततो नरः। इदं च काम्यवलिदानं सर्वशा
खिसाधारणं। उपसंहारे प्रमाणाभावात् पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्याबुभक्षिताः कर्मनिबंधवद्धाः। प्रयांतुते तृप्ति
मिदं मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ६ एवं श्वचां शलविरुंगानां मित्यपि सर्वसाधारणं। वदुभिरां भिधानाच्च॥

श्रीः
१८

मनुः॥ अनां च पतितानां च श्वपचां पापरो गिरां॥ वायसानां कृमीनां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि॥ व्यासाः॥ ऐंद्रवारु
णवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा। वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं समर्पितम्। श्वानौ द्वौ शपावशवलीवौ वस्वतकुलो
द्भवौ ताभ्यां पिंडं प्रयच्छामि स्यातामेतावरुंसकौ॥ इत्थानेन विधानेन वलिं पश्चादुपसृशेत्॥ वायसादिभ्यो भूमौ
इत्था ब्राह्मणान् भोजयेत्। पितृर्थं वलिदानं नंतरं वसिष्ठः॥ श्रीत्रियायाग्रं इत्था ब्रह्मचारिणो चानंतरं पितृभ्यो द
द्यात्। एतच्च तस्मिन्काले श्रीत्रीयब्रह्मचारिणो रूपस्थितौ। नो चेत् पूर्ववाक्यादल्पनंतरमेव श्राद्धं॥ अथ नित्य
श्राद्धं॥ तत्र भविष्यपुराणे॥ अरुररुः क्रियते यत्तु तन्नित्यमिति कीर्त्यते॥ विश्वदेवविहीनं तदशक्ता बुद्धकेन तु
वेष्ट्वं देवविहीनं विश्वदेवश्राद्धविहीनं मनुशं स्वशातातपाः दद्यादरुररुः श्राद्धमन्ताद्येनोद्धकेन वा। पयो

आ. ६
१९

मूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाकुरु न। हं दोगपरिशिष्टे अप्यकमाशये द्विप्रं पितृयज्ञार्थं सिद्धये। तथा। अप्युद्ध
त्ययथाशक्त्या किंचिदन्नं यथाविधि॥ पितृभ्यो यमनुष्येभ्यो दद्यादरु रुद्धिजः पितृभ्य इहमित्युक्त्वा स्वधाकारं वका
रयेत्। मनुष्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पितृभ्य इहमित्युक्त्वेति वचनात्। मिलितदेवता कत्वं नित्यं आहुति केचित्॥ अमुका
मुकगोत्रेति विरोधान्नेत्यन्ये मत्स्यपुराणे नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि अर्घा वारुनवर्जितं॥ लघुहारीतः॥ नित्यं आ
हुतं देवं स्यादर्घ्यं पिंडविवर्जितं॥ ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिरावारात्॥ अत्र प्रयोगः॥ ॐ अद्य नित्यं आहुतं कुरुष्व इ
ति वाक्यं कृत्वा गायत्री देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा पुंडरीकाक्षस्मरणेन आहुतं व्याणिसिक्त्वा। ॐ अद्यामुकगोत्रपि
तरमुकशर्मन्निदमासनं ते स्वधेति॥ प्राचीनावीतीक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः पितृतीर्थेन जलतिलसमेत

श्रीः
१९

द्विगुणकुशात्रयेणापित्रेदद्यात्स्वमेवपितामरुप्रपितामरुमातामरुप्रमातामरुद्वप्रमातामरुभ्यश्चासनंददद्यात्॥
ततोऽपरुताइत्यादिनातिलान्विकीर्य। आयंतुनइतिजपित्वा। ॐ अद्यामुकगोत्रइत्यादिनापूर्ववत्। एतानिगंधपुष्प
धूपदीपवस्त्राणितुभ्यंस्वधेतिपित्रादिभ्योयथासंभवंगंधादिदद्यात्॥ ततोऽन्नंपरिविष्यमधुदत्वा मधुवातेतिजपि
त्वापात्रमालभ्यपृथिवीतइत्यादिजपित्वाइदंविष्णुरित्यादिजपित्वाइदंविष्णुनाकुष्टमन्त्रेसंयोज्यअपरु
तेत्यादिनातिलान्विकीर्य। ॐ अद्यामुकगोत्रेत्यादिइदमन्नंसव्यंजनंसतिलंसजलंतुभ्यंस्वधेतिषड्भ्यप्रत्येकमु
सृजेत्। ततोयथाशक्तिपवित्राणिजपेत्ततस्तदन्नंब्राह्मणायप्रतिपादयेत्॥ ब्राह्मणोपवेशनपक्षेस्वागतप्रश्ना
द्यधिकमितिप्रयोगः। भिक्षादानंपदैवयतिब्रह्मचारिणोपस्थितिस्तदैवकर्तव्यं॥ नरसिंदुपुराणो॥ भिक्षांचभि

आ. ६
८०

क्षवेदेवेद्यात्परिव्राट्ब्रह्मचारिणो। कल्पितादन्तादुद्धृत्यसव्यंजनयुतादपि। अकृतेवैश्वदेवेतुभिर्क्षौचगृहमा
गते॥ उद्धृत्यवैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत्॥ गौतमः। स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमपूर्वं॥ मार्कण्डेयपुराणे॥ आसन्न
माणा भिक्षा स्यादग्रं आसन्नचतुष्टयं। अग्रं चतुर्गुणं प्रादुर्दंतकारं द्विजोत्तमाः। भोजनं दंतकारं वा अग्रं भिक्षामयापि
वा। अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः। अग्रं पुष्कलसंज्ञमपि॥ विष्णुपुराणे॥ दद्याच्च भिक्षात्रिदयं परिव्राट्
ब्रह्मचारिणं। स्वेच्छया च बुधो दद्याद्दिभवे सत्यवारितं। पारवंशानुपक्रम्य वा प्रीतिभिर्भुक्ता भावे चाग्रं गोभ्यो दद्यात्
। अग्नौ वा क्षिपेत्। भुक्तेष्वन्ते विद्यमाने भिक्षुकं न प्रत्यावधीत। ब्रह्मपुराणे॥ यः पात्रपूरणं भिक्षां यतिभ्यः संप्रय
च्छति विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गातिमाप्नुयात्॥ यमः॥ रुस्तदत्ता च या भिक्षा व्यंजनं सलिलानि च॥ भुक्त्वा वश

श्रीः
८०

चितायां तिदाता स्वर्गं न गच्छति ॥ देवलः ॥ सायं प्रातर्गृहं द्वारं भिक्षार्थं नावद्य दयेत् ॥ भिक्षुकं वारणार्थं द्वारं नावस्य
द्यादित्यर्थः ॥ अथ ब्रह्मपुराणे ॥ सौरभेयः सर्वहिताय पवित्राः पुण्यराशयः प्रतिगृह्यंतु मेघासंगावस्त्रे लोकमातरः
इत्यादिनेन मंत्रेण गवां ग्रासं सदैव हि ॥ सदैव हि तु क्तेर्नित्याधिकारः ॥ महाभारते ॥ घासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं
तु यः ॥ अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतंतत्सार्वकामिकं ॥ अकृत्वा स्वयमाहारमिति अवगात् ॥ भोजनात्प्राक् घासदानं
॥ न तु तत्र कालनियमः ॥ फलश्रवणाच्चात्र कामाधिकारीपि ॥ भविष्यपुराणे ॥ तुरगोदकेन संयुक्तप्रदद्याच्च गवाद्दिकं
कपिलाशतदानस्य फलं विद्यान्न संशयं ॥ पंचभूतेशिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसंभवे ॥ प्रतीक्षेमं मया दत्तं सौरभेपि
न मोक्षते ॥ गवाद्दिकं गवायद्द्रुमाभुज्यते ॥ पंचभूत इत्यादिना गवाद्दिकदानमंत्रः गो ग्रासदानमंत्रस्तु सौरभे

आ. ६
८१

प्यइत्यादिप्रागुक्तः॥ ॥ अथातिथिपूजा॥ तत्र वसिष्ठः॥ पितृभ्यो दद्यात्ततोऽतिथी न्यूजयेत् एवं चात्र नित्यश्राद्धानंत
रं अतिथिपूजाविधानात्। स्मृत्यंतरे वैश्वदेवानंतयं वैश्वदेवात्प्रागागतोपि नातिथिरित्येवं परम्॥ तथा च पराशरशा
तातपो॥ प्रियो वायदिवा द्वेष्ट्यो मूर्खः पंडित एव वा॥ वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोतिथिः स्वर्गसंक्रमः हारीतः॥ सर्वा अस्य देवतागृ
हानभ्यागच्छंति। यस्मै न ब्राह्मणो विश नृरुमभ्येति। तमनभ्युतिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामंति। अत्र वृक्षस्यतिः प्रीयते स्वा
गतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः॥ शातातपः॥ भिक्षां वा पुष्कलं वा पिरुंत कारमथापि
वा॥ असंभवे सदा दद्याद्दुदपात्रमथापि वा॥ पारस्करः॥ उद्धृत्या न ब्राह्मणायावने ज्य दद्याद्दंतत इति॥ एवं चातिथ्यभावे अ
न्येनापि ब्राह्मणेन मनुष्ययज्ञसिद्धिः॥ अभ्यागता नृवृत्तौ॥ वसिष्ठः॥ तं भोजयित्वा सीतततो गच्छं तमासीमान्तमनुव्र

श्रीः

८१

जेदनुज्ञानाद्वा॥ आपस्तंबः॥ यानवन्तमायानाद्यावन्नानुजानीयादितरं॥ अप्रतिभायामासीन्मोनिवर्त्तेत॥ इतरं यान
शून्यं॥ अप्रतिभायामनुज्ञास्फूर्त्तौ॥ विष्णुपुराणे॥ अनिकेता ह्यनाहारा ये च सायं गृह्णताः तेषां गृहस्थः सर्वेषां
प्रतिष्ठा यो निरेव च॥ प्रतिष्ठा आश्रयः॥ यो निरन्तादिदानेन जीवन्मुक्तः॥ तथा हि नातिथ्यो तु विमुखे गते यत्पातकं नृ
णां॥ तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्यो देविमुखे गते सूर्यो ढः सूर्यास्तम्भसमयागतः॥ विष्णुः॥ प्रतिश्रयं तथा शय्यापादाभ्यंगं स
दीपकं प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलं प्रतिश्रयो वा स गृहं॥ मनुः॥ आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन
वा॥ नास्य कश्चिद्वसेद्देशाक्तितो नाच्चित्तोतिथिः॥ आपस्तंबः॥ एकां रात्रिं दतिथिं वा सयेत्पार्थिवौ लोका नभिजयति
॥ द्वितीयामान्तरिक्षान्॥ तृतीयां दिव्यान्॥ चतुर्थी परावतो लोकान् अपरिमिताभिरपरिमितान् जयति इति प्रत्यभि

आ. ८
८२

ज्ञायते॥ यमः॥ नष्टहे कोत्र चरणं देशं नाम कुलं श्रुतं अध्वनो भ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितं॥ चरणं शाखा विशेषव्य
वस्थितिः॥ तथा॥ देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थे यो निवेदयेत् वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशी स निरुच्यते॥ तथा॥ अपि शाक
यवानस्य शिलो ह्येनापि जीवतः स्वदेशे परदेशे वानातिथिर्विमना भवेत्॥ मनुः॥ तरुणानि भूमि रूढकं वा कृतुर्थी च स
नृता एतान्यपि सतांगे देनोद्धिद्यंते कदाचन॥ तथा॥ वैवस्वदेव तु निर्दत्ते यद्यन्यो तिथिराव्रजेत्॥ तस्याप्यन्नं यथा श
क्तिप्रदद्यान्न वलिनरुरेत् वैश्वदेव होमार्थपाके वैश्वदेवस्य सिद्धस्येत्यादौ दर्शनात् निर्दत्ते वापि तेन वलिनरुरेत्॥
अतिथ्यर्थं पुनः पाके केवल वलिनरुरातिषेधः॥ केचित् व्याचक्षते॥ वैश्वदेव होमानेतिथ्यन्तरोपस्थितौ तस्मै दस्मै दत्त्वा
वलिनरुरां न कर्तव्यमित्यर्थः तदयुक्तं॥ वलिनरुरात् पूर्वमतिथ्यन्तदानेन स्मृत्यन्तरविरोधात्॥ अन्नाल्पत्वे वलिनरु

श्रीः
८२

रणाविरोधे प्यतिथये न्नदानमित्यपिन व्याख्या नं युक्तं ॥ नवलिंरुरेदित्य विशेषित श्रवणात् ॥ अन्तात्य त्वेवलिरुरण
तएववलिमपिनरुरेदितिसुतिरिति व्याख्योपेक्षा ॥ अथार्थाध्याहारोघाचघराशरशातातपो ॥ अविंचितमना दूतं देश
काल उपस्थितं ॥ अतिथिंतं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ देशः उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्यापत्राग्रपोपिवा इति
मनुविष्णु शातातपे सक्तः ॥ कालो वैश्वदेवोत्तरः प्रागुक्तः याज्ञवल्क्यः ॥ अध्वनी नोतिथिर्ज्ञेयः गौतमः असमान
ग्रामीणोतिथिरेकरात्रिकः ॥ एकरात्रिकस्तदिनागतः पूर्वे तु द्वितीयादिना रात्रिवासनं फलार्थमुक्तं ॥ आपस्तंबः ॥
धर्मपुरस्कारेनात्तप्रयोजनः सोतिथिर्भवति ॥ धर्मपुरस्कारस्तीर्थयात्रादिप्रवृत्तस्तत्रातिथिरितिसंबध्यते ॥ अ
न्तप्रयोजनकः भोजनमात्रार्थमटनशीलः ॥ मनुः ॥ ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ॥ वैश्यशूद्रौ

आ.६

८३

सखा चैव ज्ञात योगसुरेव च । यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् भुक्तवत्सुतविप्रेषु कामंतमपि भोजयेत् ॥ वैश्यश्च
द्रावपि प्राप्नोत कुटुंबेति धर्मिणो । भोजयेत् सरुभृत्यैस्तान् वमशंसं प्रयोजनं इतरानपि सखादीनसंप्रीत्या न्नं यथाश
क्तिं भोजयेत् सरुभार्यया कुटुंबे गृहे । आनृशंसं दयाप्रकृत्य पत्न्या सरुभार्यया भार्या सहितः ॥ बौधायनः ॥ सायं प्रातर्य
दन्नं स्यात्तेन वैश्वदेववलिमुपसंहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रानभ्यागतान्यथाशक्त्या पूजयेत् ॥ यदि वदूनां न श
क्त्या तदा एकस्मै गुणवदेह्यात् । यो वा प्रथमागतः स्यात् । गौतमः ॥ ऋत्विगाचार्यश्च सुरपितृव्यमातुलानामुपस्थाने
मधुपर्कः संवत्सरे पुनः ॥ यज्ञविवाहयोर्वीकरा जश्च श्रोत्रियस्य अश्रोत्रियस्यासौ हके । श्रोत्रियस्तु पाद्यमर्घ्यमन्न
विशेषांश्च प्रकारयेत् नित्यं वा संस्कारविशिष्टं । मध्यतो न हानमवेद्येऽसाधु हत्ते विपरीते तृणोदकभूमिस्वागतमंततः पूजा

श्रीः

८३

नत्याशश्च। श्रोत्रियः वेदानामेकैकांशाखामधीत्यश्रोत्रियो भवतीत्यापस्तम्बोक्तः नित्यं पादशमरुर्गृहे पच्यते। मध्य
तः मध्यविधादरेण अवेद्ये मूर्खे विपरीते। अनत्याशोऽनतिक्रमः॥ आपस्तम्बः॥ ब्राह्मणायानधीयानापासनमन्नमुर
कमिति देयं॥ न प्रत्युत्तिष्ठेत्। अभिवादाना योत्तिष्ठेत्। अभिवाद्यश्चेत्। राजन्यवैश्यौ च॥ शूद्रमभ्यागतं कर्मश्रुनिपुज्यात्
॥ अथास्मै दद्यात् राजन्यवैश्यो वेति। न प्रत्युत्तिष्ठेदिति प्रत्यनुषंगः॥ तथा॥ सर्वान् वैश्वदेवभागिनः कुर्वीत। श्वचां डालेभ्यो
नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येके॥ नानर्हद्भ्य इति निषेधात्तेभ्यो दानमनावश्यकं॥ अपि कीटपतंगानां श्रुतां च डालयोनिनां॥ द
त्वान्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समाः शतमिति नंदिपुराणात् फलार्थत्वं स्यैवावगमात्॥ जावालिनः अस्ताताशी मलं भुंक्ते
अजपीयूषशोणितं। अदुत्वाचकमिं भुंक्ते अदत्वा विद्ध भोजनं। यमः। अद्यं स केवलं भुंक्ते यः पचत्यात्मकारणात्। इन्द्रियप्री

आ. ६

८४

तिजननं वृथा पाकं विवर्जयेत् ॥ शंखलिखितो ॥ न भोजनार्थी पाकशालां प्रविशेत् ॥ न हि प्रसंगो ॥ यते द्वाहसरा पूर्वतु भोक्तुं
नंसदा गृहीदेव लः नाद्यतं भोजयेद्विप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि परत्र निरयं धीरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥ मिष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा प
श्चात्कदशनं लघु ॥ ब्राह्मणं भोजयन्मूर्खो निरये चिरमाविशेत् ॥ वसिष्ठः ॥ मरुयेच्च यथाशक्तिसर्वभूतानि सवदा ॥ गृहस्थ
एव यजेते गृहस्थस्तप्यते तपः ॥ चतुर्णां माश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥ मरुयेत् पूजयेत् पेठी नसिः ॥ चत्वारो ह्यश्रमाः
ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो भिक्षुश्चेति ॥ सर्वे गृहस्थमूलास्तदुपजीविनः ॥ गृहस्थमूलाः गृहस्थस्यैव पूजोपादानाधि
कारित्वात् ॥ दक्षः देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ॥ गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्योष्ठो गृहाश्रमी ॥ पात्रवत्कपः
॥ बालः सुवासिनी वृद्धगर्भिरापातुरकन्यकाः ॥ संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनं ॥ दक्षः पंचमेव तथा भागे संविः

श्रीः

८४

भागोयथारुतः देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते। संविभागंतथा कृत्वा गृहस्थः शेषमुभवेत्। संविभागो विभज्य प्रति
पादनं॥ ॥ अथ भोजनविधिः॥ तत्र बोधायनः॥ सुप्रक्षालितपाणिपादोऽप्यश्वाचम्यश्रुचौ संवृते देशे अन्नसंगृह्य कामक्रो
धलोभमोहानपरुत्य सर्वाभिरंगुलीभिः शङ्खमकुर्वन् प्राश्नीयात् ब्रह्मपुराणे। आसनस्थस्तु यो दर्प्यात्पंक्तिमध्य उपस्थो
त्। स सर्वेषां तु यत्पापं तत् गृह्णाति नराधमः॥ तस्माद्बहिरुपस्थं प्राञ्चांतः प्रविशेद्गुरुं। तथा॥ पात्रे च्छर्त्तानुरूपेषु पुत्रभृत्या
नुजैः सहः। भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनान्तं तु भक्षयेत्॥ पवित्रपाणिः पुराणं च तन्मे तत्राधमर्षणं॥ अधमर्षणजन्यपुण्यः
मितिसामानाधिकरणं तन्मे तत्रापेदित्येके तन्मतेनाधमर्षणमुख्यमेव॥ विष्णुपुराणे॥ विशुद्धवदनः प्रीतो भुंजीत न विदिद्मुखः
॥ विदिद्मुखः आग्नेयी नैर्ऋती वायव्ये शान्त्यभिमुखः॥ हारीतः॥ नोद्मुखो नाधिशायनासने अश्नीयात्॥ अधि उपरि शाय

आ. ६
८५

नेशय्यायां आसने पीठादौ अन्नं कृत्वेति शेषः ॥ वामनपुराणे ॥ भुंजीत नैवेद्यं च दक्षिणामुखः न च प्रतीची मभिभोजनीयां ए
ते उदरदक्षिणाप्रत्यक्षुर्बुधनिषेधानिष्कामस्य ॥ तथा च मनः ॥ आयुष्यं प्राश्नुर्विभुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥ श्रियं प्रत्यक्षुर्विभुं
क्ते चातं भुंक्ते उदरमुखः श्रियमृतमित्युभयत्र कामयमान इति शेषः ॥ अतं सत्यं यज्ञं वा दक्षिणामुखभोजनं प्रमीतमातृविषयं ॥
तथापस्तंब ॥ दक्षिणामुखो न भुंजीत अनायुष्यं त्वेवं मुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशति यमः प्राश्नुर्विभुंक्ते चातं
वायतः श्रुविः आर्द्रपादस्तु भुंजानः शतं वर्षाणि जीवति ॥ पंचार्द्रः पादद्वये करद्वये मुखे च ॥ पुनरार्द्रपादोपादानं फलार्थं
॥ शंखः ॥ चतुःकोरां द्विजाय स्य त्रिकोरां क्षत्रियस्य तु ॥ मंडलाकृतिर्वैश्यस्य शूद्रस्य भुक्षणां स्मृतं ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ चतुरस्रं
त्रिकोरां च मंडलं चार्द्रचन्द्रकं कर्तव्यमातु पूर्वैरा ॥ ब्राह्मणादिषु मंडलं ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रचंद्रार्कवसवो मंडलान्तरात् ॥ निवेदिः

श्रीः
८५

तं नैरन्तं यस्माद् दूतिना न्यथा ॥ एवं च ब्रह्मादीनां भोजनकाले वलिर्देयः मंडलार्थं वा दमात्रमेतदिति चेत् न तस्यापि
सालंबनत्वात् असताप्यर्थेन स्तुतिरिति चेत् ॥ न असंभवेदितथा स्यात् ॥ न वैर्ववाक्यभेदः सूक्तवाकादाविव विकल्पत्वा
त् ॥ विष्णुपुराणे ॥ प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुंजीत प्रयतो गृही ॥ प्रशस्तरत्नंगारुडादि ॥ मनुः ॥ पूजयेद्दशानं नित्यमद्या चैत
दकुत्सयन् ॥ दृष्ट्वा हृष्येन्न्यसीदेच्च प्रतिनंदेच्च सर्वदा ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भुविसंस्थितं ॥ तेजोसीः
तिजपं स्त्वन्मं प्रणामेदमृदं च तत् ॥ विष्णुपुराणे ॥ अपोशानं तु गृहीयात्सर्वतीर्थमपंचयत् ॥ अमृतो यस्तारणमसी
ति विष्णोरन्तमयस्य तत् ॥ असीत्यनंतरं स्वाहाकारकुर्वति ॥ रुस्तेन लंघयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन ॥ तथा ॥ प्राणेभ्य
स्त्वथ पंचभ्यः स्वाहा प्रणवसंयुताः पंचादुतीस्तु शुद्धया त्रयानि निभेष्विति प्राणाः प्राणव्यानाः पानसमानोदा

आ.६

८६

नाः। **अत्रैवक्रमोक्ताः** स्वाहाप्रणवसंयुताः स्वाहांताप्रणवाद्याः **ॐ** प्राणायस्वाहा। **ॐ** व्यानायस्वाहा। **ॐ** अपानायस्वाहा।
ॐ समानायस्वाहा। **ॐ** उदानायस्वाहा। इत्येवरूपाः प्रत्ययान्तिनिभेष्विति ध्येयत्वात्। विष्णुपुराणे। पंचग्रासान्महा
मौनंप्राणद्याप्यापनायतं। महामौनमिति सर्वथा ध्वनिनिवृत्तिरभिमतः॥ विष्णुपुराणास्मृत्यादवुक्ताः प्राणायानसमा
नानामुदानव्यानयोस्तथा इति क्रमान्तरेणोक्ताः। एताश्चादुतयोदंतेन भेदाः प्राणायस्वाहेत्येकयादुत्पासर्वान् प्राणा
न्प्रीणातीति। समस्तानि गिरेदिति हारीताभिधानात्। अंगुष्ठानामिकामात्रग्राह्यान्नेन ताश्चादुतय इति हारीतव्याख्या
तारः॥ सर्वांगुलीभिरश्रीयादितिसामान्यविधेस्तु पंचग्रास्यपितथैव शुद्रताचग्रासानां गिलनसामर्थ्यात्त्वभ्यते॥
विष्णुपुराणे॥ प्रजाद्यो ब्रह्मचारी स्यात्पश्चान्नैर्वर्धते च सः। प्राणानि होत्रविद्विप्रोदाता वस्यात्समृद्धिमान्॥

श्रीः

८६

भोजनविध्यनंतरं॥**बौधायनः**॥ स एव मे वा दुररुः सायंप्रातर्जुहुयादद्भिर्वीसायं जुहुयादिति प्राणादुत्पमिप्रायं
॥**तथा**॥ गुरुस्थो ब्रह्मचारी वा यो न श्रंश्च तपश्चरेत्॥ प्राणानि होत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः॥ अन्यत्र प्राय
श्चित्तात्॥ प्रायश्चित्ते तदेव विधानं॥ प्राणानि होत्रमंत्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत्॥ त्रेताग्निहोत्रमंत्रान्वेदव्यालाभे तथा
जपेत्॥ गुरुस्थो त्राहिताग्निः अनङ्गान् ब्रह्मचारी च त्राहिताग्निश्च ते त्रयः अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्न
तामित्यापस्तंबवचनात्॥ प्राणानि होत्रं प्राणादुतिः॥ त्रेतागार्हपत्या रुवनीयदक्षिणाग्निरूषमग्नित्रयं॥ द्रव्यालाभे
अग्निहोत्रविहितद्रव्याभे॥**मनुः**॥ सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितं॥ नंतरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमी
विधिः॥**अंतरा भोजननिषेधो मूलफलादन्यत्र**॥ तथा चापस्तम्बः॥ दिवा वनभुंजीतान्यत्र मूलफलेभ्य इति॥ चका

आ. ६

८७

रः पुनरर्थे हं दोग परिशिष्टे ॥ ऋषिभिर्द्विरशानमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासितां नित्यं अरु निवतथा तमश्चिन्यां सार्द्धप्रदुर
यामांतः ॥ अरु नीतिसतिसंभवे पंचमभागपरं दक्षदर्शनात् ॥ तमश्चिन्यां रात्रौ सार्द्धप्रदुरयामांतः ॥ अर्द्धप्रदुरसहितप्र
थमप्रदुरे ॥ एवं च मन्वादावपिसायं प्रातश्चेतदनुसारात् व्याख्यायं ॥ अत्रहारीतः ॥ न काह्यायसे न मृतपात्रेन भि
न्नेऽवकीर्णे काह्यायसे लोहपात्रे भिन्ने स्फुटिते ॥ अवकीर्णे शूद्रभोजनादिना पवित्रिते ॥ मनुः ॥ न भिन्नभांडे भुंजी
त न भावप्रतिदूषिते ॥ पेठी नसिः ॥ न भिन्नभांडे भुंजीत ताम्रजतसुवर्णशंखमुक्ताफलाश्मस्फटिकानां भिन्नाना
मपि न दोषः ॥ अत्र विष्णुपुराणे ॥ नासंदी संस्थिते पात्रे ॥ आसंदी वेत्रादिनिर्मितमुच्चमासनं ॥ अत्र विष्णुः ॥ न भुवि न पां
रौ लवणं ॥ वसिष्ठः ॥ भार्यया सरुना श्रीयादवीर्यवदपत्यं भवतीति वाजसनेयिके विज्ञायते ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ ब्राह्मरायाभा

श्रीः

८७

र्ययासाद्धं कचिद्धं जीतवाध्वनि। असवर्गस्त्रियासाद्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्॥ ब्राह्मणी पदं सवर्गो पलक्षणा
र्थः। आपस्तम्बः॥ न नाविभुंजीत तथा च प्रासादे कृतभूमौ तु भुंजीत। प्रासादे दासवद्धतल इत्याहुः कृतभूमौ तु मृदा
दिप्रक्षेपसंपादितभूमौ नाविप्रासादेव। हारीतः॥ न कुद्वो नान्यमनानाभिभाषमाणोऽस्मीयात्। न शिश्नुनिर्भ
र्त्सयन् नाप्रदाय प्रेक्ष्यमाणोभ्यः। यमः॥ अश्नाति यो भृत्यजनस्य मध्ये मिष्टान्नमेको रसगृह्णुवुद्धिः। दीनैः कटा
क्षैरभिविश्यमाणो व्यक्तं विषं दालदुलं सभुंक्ते। देवलः। एकवस्त्रो न भुंजीत कपाटमपि धाय च॥ कपाटमपि धाय द्वा
रमावृत्य। तथा॥ स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्ति कृष्टे मृते सति। न भुंजीता स नंधीमानधर्म्यशोककारणात्॥ गौतमः
॥ न भक्ष्यानुसंगे भक्षयेत्। न वारात्रौ प्रेक्ष्याहृतं। दास्याद्याहृतं दुग्धादि॥ शांखः॥ नानियुक्तोऽग्रासनंगच्छेत्॥ ना

आ.द
८८

प्रासनस्थः प्रथमश्चीयात्। नाधिकं दद्यात्। न प्रतिगृहीयात्॥ मनुः॥ न भुंजीतो द्यूतस्नेहं नातिसेह्यमिति माचरेत्। ना
तिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः॥ अतिप्रगे सूर्योदयसन्निधौ॥ अतिसायं मरुतानि शायां। न सायमित्यादि प्रातर्भोजने
नैव तृप्तः। सायं पुनर्भोजनं न कुर्यादित्यर्थः। वृहस्पतिः॥ न स्पृशेद्द्वामरुं स्तेनभुंजानो न्नं कदाचन। न पादौ न शिरो वस्ति
न पदाभाजनं स्पृशेत्॥ वस्तिर्नाभ्यधो देशः॥ याज्ञवल्क्यः॥ न भार्यादर्शने शीयान् नैकवासान् च स्थितः। भार्यादर्श
ने भार्यया दृश्यमानः भार्यां पश्यन्नितिकेचित्॥ ब्रह्मपुराणे॥ अप्येकपंक्त्या ताश्चीयात्संयुतः स्वजनैरपि। कोहि जा
नातिकिं कस्य प्रदुन्नपातकं मरुत्। भस्मस्तं भजलद्वारमार्गैः पंक्तिं च भेदयेत् कोहि जानातीत्यादिना पातकसंदेहे
॥ एकपंक्त्या न्नभोक्तव्यमित्युक्तं निर्दोषत्वे तु निश्चिते भोक्तव्यमेव। भस्मस्तं भादिना च पंक्तिं भेदाभिधानेन पातकिनापि

श्रीः
८८

सरसकपंचं भोजने दोषो नास्तीत्युक्तं ॥ महाभारते ॥ पानीयं पायसं सर्पिर्मधुयुक्तं मधून्यपि ॥ निरस्य शेषमेतेषां न प्रदे
यंतुकस्यचित् ॥ निरस्य त्यक्त्वा तेन यदि देवात् शेषमनुतिष्ठते तदा न देयमित्यर्थः ॥ निरस्य मिति पाठे तु शेषं न धार्यमित्य
र्थः ॥ तथा च ब्रह्मपुराणे ॥ तिलकल्कदधिक्षीरजलक्षौद्रघृतानि च ॥ न तपजे र्द्धजग्धानि सक्तुं श्रायकदा च न ॥
क्षौद्रं मधु ॥ अर्द्धजग्धानि अर्द्धभुक्तानि ॥ विष्णुः ॥ न गोब्राह्मणोपरागे श्रीयात् ॥ न राजव्यसने ॥ प्रवसितश्राग्निहो
त्री यदाग्निहोत्रं मन्यते तदा श्रीयात् ॥ यदा कृतं मन्यते वैश्वदेवमपि पर्वणि च यदा पर्वकृतं मन्यते ॥ उपरागेऽत्यंतपीडा
यां ॥ तथा ॥ न ननो नोत्कटः न च भिन्नासनगतः ॥ उत्क्रासनगतः ॥ नथानाकाशे ॥ आकाशोत्रहिंदोलादिरिति रुत्ता
युधनिबंधः ॥ तथा ॥ न वदूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् च रुवस्तथा ॥ श्रृंगालयेव हि गृहे देवागारे कथंचन ॥ तथा ॥

आ. ६.

८२

शयानः प्रोढपादस्तु कृत्वा चैवावसक्थिकां । तथा । प्रिवेन्तां जतिना तोयं । तथा । न भावदुष्टमश्रीयात् ॥ भावदुष्टं यत्र
मनः प्रसादो न भवति । तथा । नैको मिष्टं नो दृष्टस्तेरुं न दिवाधानानरात्रौ तिलसंवद्धं न दधिसक्तं न्तको विदारवैठपि
प्लतशराशाकं । दधिसक्तं नित्यत्रापिरात्रावित्यन्वयः । यमः ॥ खट्वां रूढी न भुंजीत न चोत्तानः कदाचन ॥ ब्रह्म
प्रराणो ॥ यस्तु पाणितले भुंक्ते यस्तु फूलकारं संयुतं । प्रसृतां गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥ नाज्जीरो भोजनं कु
र्यात्स्याच्च नातिबुभुक्षितः ॥ रुस्त्यश्वरथयानो ह्युप्रासादस्थो न भक्षयेत् शमशानाभ्यंतरगतो देवालयगतोऽपि वा ॥
शयनस्थो न भुंजीत न पाणिस्थं न वासने । न संध्योस्तु मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन । नाद्रवासानार्द्रशिरानवा
यज्ञोपवीतवान् ॥ न प्रसारितपादस्तु पादरोपितपाणिमान् ॥ नावसस्थिकसंस्थश्च न च पर्यंकिकास्थितः ॥ न वेष्टि

श्रीः

८२

तशिराश्चापिनोत्संगकृतभाजनः नैकवस्त्रोदुष्टमध्येसोपानकः सपादुकः ॥ नचर्मोपरिसंस्थश्चवर्मवेष्टितपार्श्व
वान् ॥ अन्नस्यजन्मकालुष्यंदुःपक्तिंचनकुत्सयेत् ॥ ग्रासशेषंनचाश्नीयात्पीतशेषंपिवेन्नतुशाकमूलफले
क्षूणिदंतद्वेदेर्नभक्षयेत् ॥ संचयेन्नान्नमन्नेनविक्षिप्तपात्रसंस्थितं ॥ वरूनांभुंजतांमध्येनचाश्नीयायात्वर
न्वितः ॥ दृथानविकिरेदन्नंनोद्धिष्टः कुत्रचिद्भजेत् ॥ नस्यशोत्स्वशिरोविप्रः स्वोद्धिष्टेनैवपाणिनाप्रसृतांगु
लिभिः विस्तृतांगुलिभिः पानंउपात्तदृष्ट्यादिव्यतिरिक्तंदोलादि ॥ अर्द्धरात्रेरात्रेरादावंतेवसांर्द्धेकैकप्रहरंवि
हायमध्यरात्रेसैवमरुनिशाभोजनेचर्मवेष्टितपार्श्ववान्सन्नादादिवेष्टितगात्रः जन्मनिंदितदेशाद्युत्प
त्तिः ॥ कालुष्यमलिनत्वंदुःपक्तिंदुष्टपाकं ॥ दंतद्वेदेर्दंतैश्छित्वाह्रित्वा ॥ मुखप्रविष्टेतुदंतव्यापारो नदुष्टः संच

आ.द

९०

येदित्यादिविस्तृतसोदनादि॥अपूपादिनानराशीकुर्यादित्यर्थः॥मार्कण्डेयपुराणे॥उपघातादृतेदोषं नात्रस्योदीर
येदुधः॥उपघातोःशौचम्॥अंगिराः॥उपनीतंयदाचान्नंभाजनेसमुपस्थितं॥आपीतरसमुद्दिष्टंनदद्यान्नैवभोज
येत्॥उपनीतमन्यस्मैइतिशेषः॥शंखलिखितौ॥नतिष्ठन्स्वादेन्नरुसन्नजल्यन्नविलोकपन्नितस्ततःइतिशेषः
देवतः॥नभुंजीताद्यतंनित्यंगुरुस्थोभोजनद्वयं॥पवित्रमथहृद्यंचसर्पिरादुरद्यापरुं॥विष्णुः॥नोद्दिष्टोद्यतमा
दद्यात्नचंद्रार्कतारकानिरीक्षेत॥नमूर्द्धानंसृशेत्॥नब्रह्मकीर्तयेत्॥तथा॥ननिःशेषभुक्स्पातअन्यत्रम
धुदधिसर्पिःपयःशक्तुपललतिलोदनेभ्यः॥बोधायनः॥सर्वभक्ष्यापूपकंदमूलमांसानिदनैर्नैर्वाभिद्येत॥भक्ष्य
त्वेनैवप्राप्तावपूपादीनांपृथग्पादानंदोषाधिक्यबोधनार्थं॥लघुरुहारीतःपृथक्पातंपुनर्द्धानंमांसेनपयसानिशि

श्रीः

९०